

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN İNKİŞAFINDA XARİCİ KAPİTALIN ROLU

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ərəstun Balaxan oğlu Mehdiyev

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponetlər:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor
Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov

tarix elmləri doktoru, professor
İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov

tarix elmləri doktoru, professor
Vəkil Səfiyar oğlu Həsənov

tarix elmləri doktoru, professor
Xəqani Məmməd oğlu Məmmədov

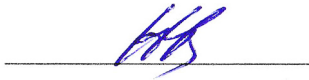
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

tarix elmləri doktoru, professor
İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kəmalə Telman qızı Nəcəfova

Elmi seminarın sədri:

tarix elmləri doktoru, professor
Fəzli Eyvulla oğlu Baxşılıyev

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edərək, çoxəsrlik tarixində özünün yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Böyük imperiyanın çök-məsi ilə həmin dövrdə ölkə həyatının bütün sahələrini bürümüş böh-ranın aradan qaldırılması istiqamətində qarşıya çıxan mürəkkəb vəzi-fələr hərtərəfli köklü islahatların aparılmasını zəruri edirdi. Lakin qa-baqcıl texnologiyanın çatışmazlığı və kəskin maliyyə qıtlığı vacib dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə, qlobal sosial-iqtisadi problemlərin həllinə mane olurdu. Buna görə də dünyanın nüfuzlu şirkətləri-nin və xarici sərmayənin Azərbaycana cəlb edilməsi məsələsi günün aktual vəzifəsinə çevrilmişdi. Bu baxımdan ölkə iqtisadiyyatının apa-rıcı sahəsini təşkil edən neft sənayesi böyük potensiala malik idi. Belə ki, hələ SSRİ-nin süqutu ərəfəsində tanınmış xarici şirkətlər Azərbaycan neftinə xüsusi maraq göstərirdilər. Həmin kompaniyalar-la əməkdaşlığın qurulmasına dair danışıqlar isə müstəqillik əldə olu-nandan sonra daha intensiv xarakter almışdı. Bununla belə, neft sənayesinə xarici kapitalın yönəldilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülürdü. Bu sahədə dünya şirkətləri ilə əməkdaşlığın siyasi əhəmiy-yətinə və iqtisadi səmərəsinə şübhə ilə yanaşanlar daha ehtiyatlı dav-ranmağı və müstəqil fəaliyyət göstərməyi təklif edirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan o vaxta qədər iqtisadiyya-tın başqa sahələrindən fərqli olaraq, neft sənayesində xarici kapitalın iştirakına dair böyük tarixi təcrübəyə malik idi. Müasir dövrdə əcnəbi sərmayəçilərlə tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılması prosesində keçmiş təcrübəyə istinad edərək, onun müsbət cəhətlərindən və beynəlxalq praktikadan yararlanmaq olardı.

Məlumdur ki, Azərbaycan qədim neft ölkəsi olsa da, karbohidrogen ehtiyatları yalnız XIX əsrin son rübündən etibarən Bakı və ət-raf bölgələrin, habelə bütün Rusiyanın sosial-iqtisadi və siyasi həya-tında mühüm rol oynamağa başlamışdır. 1872-ci ildə mühafizəkar iltizam sisteminin ləğv edilməsi ilə neft çıxarılmasında inhisarçılığın aradan qaldırılması yerli sərmayəçilərlə yanaşı, xarici kapitalın da bu sahəyə güclü axını üçün əlverişli imkanlar açdı. Sahibkarlığın inki-şafı yeni texnikanın tətbiqini sürətləndirərək, XIX əsrin son rübündə

neft mədənlərində sənaye çevrilişinin baş verməsi ilə nəticələndi.¹

Texniki təkmilləşmələrin tətbiqində xarici sərmayəçilərin təşəbbüskarlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Həyata keçirilən bir sıra yeniliklər, o cümlədən mədən, zavod və dəniz limanını birləşdirən boru kəməri çəkilişinin geniş miqyas alması, vaqon-çənlərin (sisternlərin) və tankerlərin istifadə edilməsi bilavasitə həmin dövrdə neft sənayesinə qədəm qoymuş Nobel qardaşlarının adı ilə bağlıdır. Həm yeni sənaye texnikası və üsullarının tətbiqi, həm də məhsuldar yataqların amansızcasına istismarı neft hasilatının getdikcə yüksəlməsinə səbəb olurdu. Hasilatın səviyyəsinə görə 1894-cü ildə ABŞ-a çatan Bakı neft rayonu tezliklə onu ötüb keçərək, 1901-ci ilə qədər dünya liderliyini qoruyub saxladı.²

Neft amilinin Birinci və İkinci Dünya müharibələrini doğuran səbəblərdən biri olmaqla yanaşı, həm də hərб meydanlarında qələbənin əldə edilməsində, müharibədən sonrakı illərdə iqtisadiyyatın bərpası və inkişafında mühüm rol oynadığını inkar etmək mümkün deyil. Uzun müddət Rusiya imperiyası və Sovet İttifaqının iqtisadiyyatında aparıcı sahələrdən biri kimi, Azərbaycan neft sənayesinin bu proseslərdə özünəməxsus yeri və həlledici əhəmiyyəti olmuşdur. Lakin 1950-ci illərin ortalarından etibarən sovet rəhbərliyinin Azərbaycan neft sənayesinə münasibətində kəskin dəyişiklik baş verdi. Abşeronda neft hasilatının maya dəyərinin yüksək olmasını və yataqların tükənməsini əsas gətirən SSRİ hökumətinin 1954-cü il 9 iyul tarixli “Neft sənayesinin daha da inkişaf etdirilməsinə dair tədbirlər haqqında” qərarı ilə Azərbaycan neft sənayesi qeyri-səmərəli istehsal sahəsinə aid edildi və onun ehtiyacları üçün zəruri olan kapital qoyuluşu iki dəfə ixtisar olundu.³

Tükənməkdə olan quru neft yataqlarından fərqli olaraq, dəniz mədənlərinin istismar müddətinin daha az olması və perspektivli

¹ İsmayılov, M.Ə. Azərbaycan neft sənayesinin inqilabaqədərki tarixi / M.Ə.İsmayılov, M.C.İbrahimov. – Bakı: Elm, – 1991. – s.95-99; Мурадалиева, Э.Б. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. Книга 1. / Э.Б.Мурадалиева. – Баку: Мутарджим, – 2005. – с.18.

² Мурадалиева, Э.Б. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. Книга 1. / Э.Б.Мурадалиева. – Баку: Мутарджим, – 2005. – с.18.

³ Алиев, И. Каспийская нефть Азербайджана / И.Алиев. – Москва: Известия, – 2003. – с.100-101.

sahə kimi kapital qoyuluşunun əsas hissəsinin həmin yataqlara yönəldilməsi burada hasilatın hələlilik sabit qalmasını təmin edirdi. Amma SSRİ-də vüsət almış sosial-iqtisadi və siyasi böhran neft sənayesinə də ağır zərbə vurdu. Sovet iqtisadiyyatının neftdən asılılığı ABŞ ilə “soyuq müharibə”nin taleyini Ağ evin xeyrinə həll etdi. “Soyuq müharibə” dövründə strateji əhəmiyyət kəsb etmiş neft amilinin təsiri iki siyasi blokun qarşıdurmasının başa çatmasından sonra daha da artdı.

Müasir dövrdə neft hər bir ölkənin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və sosial-iqtisadi inkişafında mühüm yer tutur. Müstəqil dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymuş Azərbaycanda isə neft iqtisadiyyatın dirçəlməsi, sosial rifahın bərqərar olması, siyasi müstəqilliyin və beynəlxalq mövqələrin möhkəmlənməsi sahəsində lokomotiv rolunu oynadı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan neft amilindən milli mənafeləri nəminə faydalanmaq üçün ölkədaxili gərgin siyasi proseslərin və kəskin geosiyasi təzyiqlərin mənəgənsindən keçməli oldu. Mürəkkəb vəzifələri həll edən gənc dövlətin bu ağır sınaqlardan çıxması Prezident Heydər Əliyevin qətiyyətli və ardıcıl siyasi xəttinin məntiqi nəticəsi idi.

Həmin dövrdə müstəqil dövlətçiliyi qorumaq uğrunda bütün imkanlarından istifadə etməyə çalışan Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına xarici şirkətlərin və Qərbi ölkələrinin xüsusi marağı beynəlxalq aləmlə qarşılıqlı siyasi və iqtisadi əlaqələrin qurulmasına mühüm əhəmiyyət verən Prezident Heydər Əliyev tərəfindən obyektiv və müdrikliklə qiymətləndirildi, bacarıqla istifadə olundu.⁴

1990-cı illərin əvvəllərində siyasi, iqtisadi və hərbi baxımdan təlatümlü və riskli məkan kimi tanınan Azərbaycanda xarici sərmayə yatırımına geniş yol açan “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə neft amili ölkənin strateji maraqlarının xidmətinə yönəldildi.

Siyasi müstəqilliyin möhkəmlənməsi, qabaqcıl dünya təcrübəsinə söykənən liberal iqtisadiyyatın qurulması, sosial rifahın təmin olunması, xarici kapitalın geniş cəlb edilməsilə müasir sənaye və

⁴ Heydər Əliyev: [2 cildə] / Baş red. Y.Mahmudov. – Bakı: “Turxan” NPB, – c. 2. – 2013. – 704 s.; Hüseynova, İ.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı / İ.Hüseynova. – Bakı: Təhsil, – 2004. – 416 s.; Mahmudov, Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti / Y. Mahmudov. – Bakı: Təhsil, – 2002. – 328 s.

enerji-kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması kimi çoxşaxəli fəaliyyət sahəsini birləşdirən və əsası “Əsrin müqaviləsi” ilə qoyulmuş neft strategiyasının hazırlanması və gerçəkləşdirilməsi prosesinin dərinəndən araşdırılması aktual elmi maraq kəsb edir.

Belə ki, problemin öyrənilməsi Azərbaycanın iqtisadi həyatında ənənəvi olaraq mühüm rol oynayan neft sənayesinin müstəqillik ərafəsindəki vəziyyətini səciyyələndirməyə, xarici şirkətlərlə geniş əməkdaşlığı şərtləndirən amilləri üzə çıxarmağa, əcnəbi sərmayəçilərlə tərəfdaşlığın əsas prinsiplərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Eyni zamanda tədqiqat həmin dövrdə Azərbaycanın bölgədə müxtəlif geosiyasi və geoiqtisadi maraqların tarazlaşdırılması, güclü təzyiqlərə baxmayaraq, milli mənafehlərin qorunması üçün həyata keçirdiyi siyasəti və konkret tədbirləri təhlil edib qiymətləndirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Bununla yanaşı, “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra çoxsaylı sazişlərin imzalanmasının siyasi və iqtisadi cəhətdən təhlili, müasir texnologiyaların tətbiqi və şaxələndirilmiş ixrac sisteminin yaradılması sahəsində hökumətin siyasətinin araşdırılması fəvqəlmilli şirkətlərlə əməkdaşlığın Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin yenidən qurulmasına, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsirini dəyərləndirmək üçün zəngin material verir.

Eyni zamanda, bəhs olunan mövzunun tədqiqi region və Avropa dövlətlərinin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Azərbaycanın rolunu, habelə ölkənin beynəlxalq mövqələrinin möhkəmlənməsində neft amilinin və xarici şirkətlərlə əməkdaşlığın əhəmiyyətini dolğun səciyyələndirməyə töhfə verə bilər.

Göstərilən məsələlərin öyrənilməsi həm də XX əsrin 90-cı illərindən formalaşan neft strategiyasının başlıca aspektlərinin daha dərinəndən dərk olunmasına və həlledici məqamlarda mürəkkəb seçim qarşısında qalan Azərbaycan Respublikasının strateji mənafehləri ilə uyğunluğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Azərbaycanın müasir dövr tarixşünaslığında neft-qaz sənayesinin inkişafı, xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq, neft kapitalının ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinə, geosiyasi durumuna, beynəlxalq mövqələrinə və s. təsiri ilə bağlı məsələlər getdikcə daha çox elmi maraq kəsb etməyə başlamışdır. Bununla belə, öyrənilən mövzu, görünür,

qısa zaman çərçivəsində obyektiv tarixi qiymətləndirmənin çətinliyinə görə, hələ iqtisadi tarix müstəvisində kompleks şəkildə müstəqil elmi tədqiqat obyektı olmamışdır. Lakin problemin müəyyən aspektləri müxtəlif təhlil bucağında (əsasən geosiyasi və politoloji cəhətdən) araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Azərbaycanda neft tarixinin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərlər sırasında mövzunun fundamental qoyuluşuna, əhatə dairəsinə və zəngin material bazasına görə İlham Əliyevin 2003-cü ildə Moskvada nəşr olunmuş monoqrafiyasını xüsusi qeyd etmək lazımdır.⁵

Əsərdə Xəzər neftinin siyasi, iqtisadi, geostrateji cəhətdən əhəmiyyəti göstərilir, “Əsrin müqaviləsi”nin hazırlanması və imzalanması prosesi araşdırılır, neft strategiyasının formalaşmasına onun təsiri qeyd olunur. Həmçinin Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarına nəqli marşrutları nəzərdən keçirilir, onların iqtisadi və geosiyasi xarakteristikası verilir, iddialı dövlətlərin strateji maraqları qiymətləndirilir. Amma tədqiqatın xronoloji çərçivəsi 2001-2002-ci illərlə məhdudlaşdığına görə neft strategiyasının sonrakı dövrdə reallaşdırılması ilə bağlı bir sıra vacib məsələlər araşdırma obyektı olmamışdır.

Öyrənilən mövzu ilə bağlı E.X.Nəsirovun kitabında xarici neft şirkətləri ilə imzalanmış bir sıra müqavilənin iqtisadi və siyasi cəhətdən əhəmiyyəti vurğulanır, Bakı-Ceyhan ixrac boru kəməri variantının reallaşma ehtimalının böyük olduğu bildirilir.⁶

Ç.Sultanovun dünya neft biznesinə həsr edilmiş fundamental əsərində Azərbaycanın neft sənayesinin tarixi inkişaf yolu və potensial imkanları geniş təhlil olunur. “Əsrin müqaviləsi”nin hazırlanması və imzalanmasını qlobal və lokal miqyasda cərəyan edən hadisələrin təsiri prizmasından nəzərdən keçirən müəllif Heydər Əliyevin məqsədyönlü və səriştəli fəaliyyətinə yüksək qiymət verir.⁷

Əsas ixrac boru kəmərinin marşrutu haqqında qərarın qəbul

⁵ Алиев, И. Каспийская нефть Азербайджана / И.Алиев. – Москва: Известия, – 2003. – 712 с.

⁶ Nəsirov, E.X. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999) / E.X Nəsirov. – Bakı: Respublika Xatirə Kitabı, – 1999. – 104 s.

⁷ Султанов, Ч.А. Прерванный полёт. Вторая попытка / Ч.А.Султанов. – Баку: Сабах, – 1997. – 452 с.

olunmasına dair məsələlər N.Əliyev, M.Mirzəyev və E.Şahbazovun həmmüəllifliyi ilə çap edilmiş kitabda ətraflı araşdırılmışdır.⁸

Boru kəmərinin inşası sahəsində meydana çıxan problemlər və onların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlər nəşrdən sonrakı dövrü əhatə etdiyinə görə tədqiqatın obyektı olmamışdır.

N.Əliyev, X.Yusifzadə və E.Şahbazovun birgə yazdıqları kitab isə Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə neft və qaz sənayesinin inkişaf yoluna həsr olunub. Əsərdə 1999-cu ilədək imzalanmış neft-qaz müqavilələri haqqında yığcam məlumat da verilir.⁹

Ə.Həsənovun Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət məsələlərinin və geosiyasət problemlərinin tədqiqinə dair əsərlərində öyrənilən mövzunun beynəlxalq münasibətlər, geoiqtisadi və geosiyasi aspektləri hərtərəfli təhlil edilir.¹⁰

E.Poluxovun “Əsrin müqaviləsi”nə həsr olunmuş məqaləsi danışıqlar prosesinin öyrənilməsi və sazişin ölkə həyatında rolunun qiymətləndirilməsi baxımından maraq doğurur.¹¹

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı E.Hacızadənin milli neft strategiyasının konseptual aspektləri və perspektiv hədəflərinə dair araşdırmasını da qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatçının qənaətinə görə, strategiya hazırlanarkən həm lokal, həm də regional və qlobal miqyasda vacib məqsədləri qarşıya qoymuşdur.¹²

⁸ Алиев, Н.А. ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан: от видения к реальности / Н.А. Алиев, М.А.Мирзоев, Э.К.Шахбазов – Баку: Azərbaycan, – 2001. – 168 с.

⁹ Əliyev, N. Azərbaycan neft və qaz sənayesi XXI əsrin astanasında / N.Əliyev, X.Yusifzadə, E.Şahbazov – Bakı: [n.y.], – 2000. – 71 s.

¹⁰ Həsənov, Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslük / Ə.Həsənov. – Bakı: Azərbaycan, – 2005. – 752 s.; Həsənov, Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları / Ə.Həsənov. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2016. – 700 s.; Həsənov, Ə. Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiqtisadiyyatı: Azərbaycanın enerji siyasəti / Ə.Həsənov. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2016. – 296 s.; Гасанов, А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Учебник, 2-ое изд., доп. / А. Гасанов. – Баку: Zərdabi LTD, – 2013. – 1008 с.

¹¹ Полухов, Э. «Контракт века» (Проблема в исторической ретроспективе) // Azərbaycan neftinin dünəni, bu günü və sabahı, – Bakı: [n.y.], – 1997. – s.190-231.

¹² Hacızadə, E. Milli neft strategiyasının imperativləri // – Bakı: Strateji təhlil, – 2011. № 3, – s.163-175.

G.Rzayevanın Azərbaycan dövlətinin enerji siyasətinə həsr edilmiş məqaləsində bu sahədə qarşıda duran vəzifələrin tam gerçəkləşdiyi göstərilir. Bakı-Ceyhan Əsas ixrac boru kəmərinin nəinki Azərbaycanın, həm də Avropa ölkələrinin enerji balansında mühüm yer tutmaq potensialına malik olduğu nəzərə çatdırılır.¹³

Müstəqillik illərində neft-qaz sənayesinin inkişaf yolunu öz məqaləsində qısa şərhlənən E.M.Nəsirov 2010-cu ilə qədər qazanılmış nailiyyətləri və şaxələndirilmiş ixrac sisteminin yaradılması ilə bağlı görülən tədbirləri qiymətləndirir.¹⁴

Problemin öyrənilməsində AMEA Tarix İnstitutu ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin birgə layihəsi kimi çap edilmiş əsər də mühüm yer tutur.¹⁵

M.Atakişiyevin xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsindən bəhs edən əsərində yeni neft strategiyası Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu prosesinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Müəllif neft strategiyasının hazırlanıb reallaşdırılmasında İlham Əliyevin fəaliyyətinə xüsusi fəsil həsr etmişdir.¹⁶

Problemin müəyyən aspektləri Q.Əliyevin,¹⁷ S.Quliyevin,¹⁸ R.Qonaqovun,¹⁹ İ.Lyutı və R.Quliyevin²⁰ elmi tədqiqatının obyektinə olmuşdur.

¹³ Rzayeva, G. Azərbaycan dövlətinin enerji siyasəti müstəqilliyin iyirminci ildönümündə: nailiyyətlər, məqsədlər və perspektivlər // – Bakı: Strateji təhlil, – 2011. № 3, – s.199-214.

¹⁴ Nəsirov, E.M. Azərbaycan neft və qaz sənayesi: nailiyyətlər və perspektivlər // – Bakı: Azerbaijan Focus, – 2010. №2 (2), – s.75-84.

¹⁵ Azərbaycan nefti / Layihə rəhb. R.Abdullayev, baş elmi red. Y.Mahmudov. – Bakı: [n.y.], – 2010. – 352 s.

¹⁶ Atakişiyev, M. Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəliş / M.Atakişiyev. – Bakı: Azərbaycan, – 2004. – 264 s.

¹⁷ Əliyev, Q.M. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: / siyasi elmlər namizədi dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2003. – 28 s.

¹⁸ Quliyev, S.F. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası və Qafqazda təhlükəsizlik problemləri (1991-2008-ci illər): / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2015. – 28 s.

¹⁹ Qonaqov, R. Xəzər hövzəsi və enerji təhlükəsizliyi / R.Qonaqov. – Bakı: Elm, – 2018. – 200 s.

²⁰ Лютий, И., Кулиев, Р. Государственный нефтяной фонд – как одна из эффективных моделей накопительных фондов в мире // – Bakı: Dirçəliş - XXI əsr, – 2013. №176-177, – c. 378-387.

Öyrənilən mövzu aktuallığı ilə xarici ölkələrin ekspert və mütəxəssislərinin də diqqətini daim cəlb etmişdir. Təsədüfi deyil ki, həm Qərb, həm də Türkiyə və Rusiya mətbuatında, habelə elmi ədəbiyyatında Azərbaycanın enerji siyasətinin müxtəlif aspektləri müntəzəm surətdə təhlil olunmuş və müvafiq nəticələr çıxarılmışdır. Bu məqalə və analitik yazıların böyük qrupu Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi tərəfindən nəşr olunmuş kitabda toplanmışdır.²¹

Türkiyəli iqtisadçı-alim O.Nuri Arasın müstəqillik illərində (2005-ci ilədək) Azərbaycanın iqtisadi inkişafı məsələlərinə həsr olunmuş kitabında xarici neft şirkətləri ilə imzalanmış sazişlərin müasir texnologiyaların gətirilməsi və neft-qaz sənayesinin yenidən qurulmasında, dünya ölkələri ilə əməkdaşlığın genişlənməsində mühüm rol oynadığı qeyd edilir.²² M.Ögütçü²³ və O.Okumuşun²⁴ da məqalələrində Azərbaycandan Avropaya qaz ixracı marşrutlarına dair məsələlər nəzərdən keçirilmişdir.

Rusiyalı tədqiqatçı İ.Zaslavskinin 2005-ci ildə nəşr olunmuş əsərində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə Qazaxıstandan neft ixracı marşrutlarının seçilməsini şərtləndirən iqtisadi və siyasi amillər, onların Rusiyanın maraqları və bu ölkədəki vəziyyətlə bağlılığı məsələləri araşdırılır.²⁵

S.Çernyavskinin Azərbaycanın müasir tarixinə həsr edilmiş əsərində neft strategiyasına da xüsusi yer ayrılmışdır. Müəllif ölkədə həyata keçirilən yeni enerji strategiyasını Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında və xarici əlaqələrin güclənməsində mühüm amil

²¹ Azərbaycanın enerji siyasəti Qərb mətbuatında / red. B.Abbasov, A.Eyvazov. – Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, – 2015. – 288 s.

²² Aras, O.N. Azərbaycan ekonomisi və yatırım imkanları / O.N.Aras. – Bakı: Qismet, – 2005, s.210-211.

²³ Ögütçü, M. Azərbaycanın “Şahdəniz-2” layihəsi və “Cənub axını”: potensial təhlükə // Azərbaycanın enerji siyasəti Qərb mətbuatında, – Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, – 2015, s.181-190.

²⁴ Okumuş, O. Avropa İttifaqı “Nabukko”nu uduzanda Türkiyə nə itirdi? // Azərbaycanın enerji siyasəti Qərb mətbuatında, – Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, – 2015, s.142-146.

²⁵ Заславский, И. Дело труба. Баку-Тбилиси-Джейхан и казахстанский выбор на Каспии / И.Заславский. – Москва: Европа, – 2005. – 192 с.

kimi dəyərləndir.²⁶

Mövzunun müəyyən aspektləri İ.Ağakişiyevin Moskvada və Sankt-Peterburqda çapdan çıxmış və Bakı neft sənayesinin tarixinə həsr edilmiş monoqrafiyalarında da tədqiq olunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, xarici kapital nəinki Azərbaycan neft sənayesinin, həm də iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına təkan verdi.²⁷

Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və dünya bazarlarına çıxarılması, Kremlin bu bölgədə geosiyasi və geo-iqtisadi maraqları ilə bağlı problemlərin araşdırılması Rusiyada başqa tədqiqatçıların da diqqət mərkəzində durur. Bu baxımdan V.Şoroxov,²⁸ D.Bukin,²⁹ S.Jiltsov, İ.Zonn, A.Uşkov³⁰ və S.Petrovun³¹ əsərlərini qeyd etmək olar.

B.Şapaqatovanın Qazaxıstanda neft gəlirlərinin toplanması və istifadə olunması təcrübəsinə həsr edilmiş əsəri Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun fəaliyyətinin müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsi baxımından maraq doğurur.³² Amerika tədqiqatçısı V.Sokorun məqaləsində Azərbaycanın qaz ixracı sahəsində siyasəti təhlil olunur. Müəllif Avropa ölkələri, qonşu Türkiyə və Rusiya ilə mavi yanacaqın

²⁶ Чернявский, С.И. Десять лет истории Азербайджана: 2003-2013 годы / С.И.Чернявский. – Москва: ФЛИНТА, – 2013. – 400 с.

²⁷ Агакишиев, И.А. Бакинская нефть и начало каспийского нефтяного бума (1991-2005) / И.А.Агакишиев. – Санкт-Петербург: Алетей, – 2018. – 452 с.; Агакишиев, И.А. История Бакинской нефтяной промышленности и второй нефтяной бум (вторая половина XIX-начало XXI вв.) / И.А.Агакишиев. – Москва: Вердана, – 2011. – 244 с.

²⁸ Шорохов, В. Нефть и политика Азербайджана / В.Шорохов. – Москва: МГИМО (У) МИД РФ, – 1997. – 65 с.

²⁹ Букин, Д.В. Значение Каспийского региона в мировом энергетическом балансе и национальные интересы России: / Автореф. дис. канд. экон. наук. / – Москва, 2000. – 21 с.

³⁰ Жильцов, С.С. Геополитика Каспийского региона / С.С.Жильцов, И.С.Зонн, А.М.Ушков – Москва: Международные отношения, – 2003. – 280 с.

³¹ Петров, С.П. Каспийская нефть как фактор мировой и региональной политики (конец XX – начало XXI вв.): / Автореф. дис. канд. ист. наук. / – Москва, 2005. – 25 с.

³² Шапагатова, Б. Национальный фонд Республики Казахстан: инвестиции в устойчивое развитие / Б.Шапагатова. – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, – 2011. – 52 с.

nəqli üzrə əlaqələrin inkişafını nəzərdən keçirir.³³

Öyrənilən problemlə bağlı bəzi məsələlər İ.Overlænd, H.Kyar-net və A.Kendall-Teylorun redaktorluğu ilə 2010-cu ildə London və Nyu Yorkda çapdan çıxmış və Xəzəryanı üç dövlətin enerji siyasətinə həsr olunmuş kitabda da araşdırılır. Müəlliflər Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın enerji mənbələrinin işlənilməsi sahəsindəki kursunu tədqiq edərək, onu əsasən öz qeyri-obyektiv siyasi prizmalarından – həmin ölkələrdə “*avtoritar hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə*” yönəlməsi aspektindən qiymətləndirirlər.³⁴

Dissertasiya mövzusunun nəzəri aspektlərinin konseptual baxımdan daha dolğun dərk olunmasında neft tarixi ilə bağlı tədqiqatların tanınmış müəllifi D.Yerqinin fundamental əsəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kitabda neftin beynəlxalq siyasətdə həlledici amilə çevrilməsi, müasir dünyanın iqtisadi və siyasi inkişafında aparıcı rol oynaması zəngin faktiki material əsasında ardıcılıqla təhlil edilir.³⁵

Beləliklə, problemə dair əsərlərin öyrənilməsi göstərir ki, tədqiq olunan mövzusunun müxtəlif aspektləri elmi ədəbiyyatda bu və digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Bununla belə, məsələnin çoxşaxəli olması, ötən dövr ərzində enerji siyasətinin fasiləsiz və çevik davam etdirilməsi, neft strategiyasının yeni fakt və amillərin təsiri altında dəyişikliyə məruz qalması, zənginləşməsi mövzusunun kompleks şəkildə, daha geniş xronoloji çərçivədə araşdırılmasını şərtləndirir. Xüsusilə ölkənin yeni neft infrastrukturunun yaradılması və inkişafı, Dövlət Neft Fondunun fəaliyyəti və sosial-iqtisadi problemlərin həllində onun rolu sistemli surətdə öyrənilməlidir.

Problemin araşdırılması müxtəlif tipli mənbələrin tədqiqata cəlb edilərək dərinlən təhlil olunması əsasında aparılıb. Bu mənbələri mənşəyinə və xarakterinə görə bir neçə qrupa bölmək olar. Əvvəla, Azərbaycan Respublikasının dövlət rəhbərlərinin – neft strategiyasının

³³ Sokor, V. Azərbaycanın qaz ixracı üçün bir çox variantları // – Bakı: Azerbaijan Focus, – 2010. №2 (2), – s.149-155.

³⁴ Caspian Energy Politics: Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan / Edited by Indra Overland, Heidi Kjaernet and Andrea Kendall-Taylor. – London, New York: Routledge, – 2010. – 184 p.

³⁵ Ергин, Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть / Д.Ергин. – Москва: ДеНово, – 1999. – 968 с.

hazırlanması və həyata keçirilməsinə bilavasitə başçılıq etmiş Prezident Heydər Əliyevin,³⁶ habelə ilk dövrdə Dövlət Neft Şirkətinin birinci vitse-prezidenti kimi bu strategiyanın formalaşmasına xüsusi töhfə vermiş, 2003-cü ildən isə Azərbaycanın Prezidenti vəzifəsində enerji siyasətinin ardıcıl reallaşdırılması sahəsində məqsədyönlü fəaliyyət göstərən İlham Əliyevin³⁷ fərman və sərəncamları, çıxış, nitq, məruzə, məktub və müsahibələrindən ibarət çoxcildli külliyyatları mühüm mənbə rolunu oynayır.

Bununla yanaşı, 1997-ci ildə çapdan çıxmış “Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində”³⁸ və “Əsrin müqaviləsi”³⁹ kitablarında neft strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycanın siyasi xəttinin ardıcılığını izləməyə imkan verən materiallar toplanmışdır.

Neft müqavilələri haqqında ümumi səciyyəli məlumat-soraq kitabçaları və statistik toplular mənbələrin digər qrupunu təşkil edir. İlk böyük sazişin beşillik yubileyi münasibətilə nəşr olunmuş məlumat kitabçası “Əsrin müqaviləsi” haqqında ən zəruri və yığcam materiallardan ibarətdir.⁴⁰ Eyni zamanda, “İki dəniz arasında. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri layihəsi” məlumat kitabçası da strateji əhəmiyyətə malik olan ixrac marşrutunun texniki-iqtisadi xarakteristikası, ətraf mühitə təsiri və s. haqqında geniş təsəvvürlərin formalaşmasına xidmət edir.⁴¹

Araşdırılan mövzunun xüsusiyyəti müxtəlif səpkili statistik materialların elmi təhlilə cəlb olunmasını şərtləndirir. Bu baxımdan ilk

³⁶ Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 1. – 1997. – 612 s.; c. 14. – 2005. – 520 s.; c. 18. – 2006. – 552 s.; c. 20. – 2007. – 536 s.; c. 26. – 2008. – 512 s.; c. 28. – 2009. – 480 s.; c. 30. – 2010. – 512 s.; c. 31. – 2010. – 512 s.; c. 35. – 2011. – 520 s.

³⁷ Əliyev, İ.H. İnkişaf-məqsədimizdir: [114 cildə] / İ.Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 1. – 2008. – 424 s.; c. 2. – 2009. – 416 s.; c. 3. – 2009. – 416 s.; c. 4. – 2009. – 400 s.; c. 8. – 2011. – 408 s.; c. 10. – 2012. – 408 s.; c. 17. – 2014. – 392 s.; c. 18. – 2014. – 424 s.; c. 34. – 2016. – 404 s.

³⁸ Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: [5 cildə] / tərt. ed. İ.Əliyev, A.Muradverdiyev. – Bakı: Azərbaycan, – c.4. – 1997. – 480 s.; c.5. – 1997. – 330 s.

³⁹ Əsrin müqaviləsi / tərt. ed. H.Orucov – Bakı: Azərneşr, – 1996. – 112 s.

⁴⁰ Əsrin müqaviləsi. 1994-1999 / – Bakı: [n.y.], – 1999. – 18 s.

⁴¹ İki dəniz arasında. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri layihəsi / – Bakı: [n.y.], – 2002. – 27 s.

növbədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hər il çap etdiyi topluları, “BP” şirkətinin illik hesabatlarını göstərmək lazımdır.⁴²

Bu tipli mənbələr qrupuna Dövlət Neft Fondunun fəaliyyətinə dair materialları da daxil etmək olar. Belə mənbələrdən biri Neft Fondunun 10 illiyi münasibətilə işıq üzü görmüş yubiley nəşridir.⁴³ Bununla belə, Dövlət Neft Fondunun çoxşaxəli fəaliyyətinin daha dərinlən öyrənilməsi baxımından onun illik hesabatları zəngin mənbə kimi əvəzəlməzdir.⁴⁴

Əsərin mövzusunun tədqiqi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR-ın) cari arxivində saxlanılan sənədlərdən də mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Xarici şirkətlərlə sazişlərin bağlanması üzrə danışıqların aparılması, müqavilələrin hazırlanması və imzalanması, sonrakı dövrdə icrasına nəzarətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan SOCAR-ın Sərmayələr idarəsinin materialları bu baxımdan əhəmiyyətlidir.⁴⁵

Neft strategiyası məsələlərinin öyrənilməsində görkəmli geoloq, neftçi-alim X.Yusifzadənin xatirələrindən ibarət kitabı özünəməxsus yer tutur. Kitabda Azərbaycan nümayəndə heyətinin xarici şirkətlərlə danışıqlarının ayrı-ayrı dövrləri faktlar əsasında işıqlandırılır, meydana çıxan problemlər və onların həlli sahəsində atılan addımlardan

⁴² BP Azərbaycanda. Davamlı inkişaf haqqında hesabat 2012 / – Bakı: Max Offset, – 2013. – 53 s.; BP Azərbaycanda. Davamlı inkişaf haqqında hesabat 2015 / – Bakı: Max Offset, – 2016. – 35 s.; Azərbaycanın statistik göstəriciləri 1999 / – Bakı: Səda, – 1999. – 440 s.; Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2008 / – Bakı: Səda, – 2008. – 774 s.; Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011 / – Bakı: [n.y.], – 2011. – 848 s.; Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2013 / – Bakı: [n.y.], – 2013. – 804 s.

⁴³ Azərbaycanın təbii sərvətləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu 10 il / – Bakı: [n.y.], – 2009. – 56 s.

⁴⁴ Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. İllik hesabat 2001 / – Bakı: [n.y.], – 2002. – 62 s.; Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. İllik hesabat 2002 / – Bakı: [n.y.], – 2003. – 64 s.; Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. İllik hesabat 2019 / – Bakı: [n.y.], – 2020. – 78 s.; Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. İllik hesabat 2020 / – Bakı: [n.y.], – 2021. – 66 s.

⁴⁵ Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəmərinin inşasına dair qısa arayış // Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin cari arxivi. Sərmayələr İdarəsi. İş – “İxrac boru kəmərləri haqqında sorğu məlumatları”, vərəq – 6-7.

bəhs edilir.⁴⁶

Mövzu ilə bağlı mənbələrin böyük qrupunu dövrü mətbuat təşkil edir. Dövlət təşkilatlarının rəsmi orqanı kimi müntəzəm nəşr olunan “Xalq qəzeti”, “Azərbaycan”, “Respublika”, “Бакинский рабочий” qəzetlərində Azərbaycan prezidentlərinin xarici ölkə başçıları və şirkət rəhbərləri ilə görüşləri, onların çıxış və müsahibələri, enerji siyasətinə dair təhlil və hesabat xarakterli çoxsaylı materiallar dərc edilmişdir.

Bununla yanaşı, “Mülkiyyət”, “Yeni Azərbaycan”, “Ау-па”, “Yeni müsavət”, “Вышка”, “Азербайджанские известия”, “Зеркало”, “Эхо”, habelə Rusiyanın “Правда”, “Известия”, “Российская газета”, “Независимая газета” kimi mətbuat orqanlarında problemlə bağlı geniş məqalə və məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın gedişində elmi dövriyyəyə həm də Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun və SOCAR-ın rəsmi saytlarının, informasiya agentliklərinin (AZƏRTAC, APA, Trend və s.) internet səhifələrinin materialları daxil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, tədqiqata cəlb edilmiş materiallar məzmun və əhatə dairəsinə görə dissertasiya üçün sanballı və sistemli mənbə-şünaslıq bazası formalaşdırmağa imkan vermişdir. İstifadə olunmuş mənbələr problemin siyasi, iqtisadi, geostrateji aspektlərini kompleks şəkildə təhlil edib, qarşıya qoyulan vəzifələr üzrə müvafiq nəticələr əldə etmək üçün əsaslı rol oynamışdır.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi Azərbaycan Respublikasının keçdiyi tarixi yol ilə üst-üstə düşür. Belə ki, müstəqillik illərində daha qabarıq siyasi və iqtisadi çəkarlar kəsb edən neft amili ön plana çıxır. Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatına, neft strategiyasının formalaşmasına təsir göstərən hadisələr və tarixi proseslər araşdırmanın xronoloji çərçivəsinin müəyyən olunmasını şərtləndirmişdir. Lakin xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığın zəruriliyini və inkişaf dinamikasını aydın dərk etmək üçün 1991-ci ilədək – SSRİ-nin süqutu ərəfəsində neft-qaz sənayesinin vəziyyətinə və xarici kapitalın cəlb edilməsi ilə bağlı danışıqların başlanğıc mərhələsinə də qısa nəzər salınır.

Müstəqillik illərində neft strategiyasının həyata keçirilməsinin

⁴⁶ Yusifzadə, X. Ömrümün illəri və izləri / X.Yusifzadə. – Bakı: OSKAR, – 2004. – 284 s.

fasiləsiz proses kimi səciyyələndirilməsi, əcnəbi sərmayənin neft-qaz sənayesinin və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında təsirli mövqeyini hələ də saxlaması tədqiqatın xronoloji çərçivəsinin imkan dairəsində son illərdə (2020-2021-ci illərə qədər) genişlənməsinə zəmin yaratmışdır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının milli neft strategiyasının formalaşması və gerçəkləşdirilməsi, bu prosesdə xarici kapitalın rolu problemləri, predmetini isə xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığın iqtisadi və siyasi əhəmiyyətinin elmi cəhətdən öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycan Respublikasının xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və həyata keçirilməsi məsələlərinin, əcnəbi investisiyaların neft-qaz sənayesinin dirçəlməsi və inkişafında, ölkənin sosial-iqtisadi yüksəlişində, beynəlxalq mövqələrinin güclənməsində rolunun araşdırılmasından ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

– Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi ərəfəsində neft-qaz sənayesinin vəziyyətinin nəzərdən keçirilməsi və “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasını şərtləndirən amillərin öyrənilməsi;

– Xarici neft şirkətləri ilə danışıqların əsas mərhələlərinin, təriflərin mövqələrinin uzlaşdırılması sahəsində meydana çıxan problemlərin, habelə Azərbaycanın bölgədəki müxtəlif geosiyasi maraqların tarazlaşdırılması və öz mənafeələrini qorumaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlərin araşdırılması;

– “Əsrin müqaviləsi”nin əsas müddələrinin təhlil olunması;

– Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə xarici kapital axınının güclənməsi prosesinin və digər müqavilələrin imzalanmasının iqtisadi-siyasi cəhətdən qiymətləndirilməsi;

– “Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsi və onun neft-qaz sənayesinin inkişafına təsirinin öyrənilməsi;

– Neft ixrac boru kəmərləri sisteminin yaradılması sahəsində xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq məsələlərinin tədqiq olunması. Şimal və Qərb marşrutları üzrə, habelə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin tikintisi və istifadəyə verilməsi ilə bağlı tədbirlərin işıqlandırılması;

– “Şahdəniz” müqaviləsinin yerinə yetirilməsi, Azərbaycanın qaz ixrac edən ölkəyə çevrilməsi və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz ixrac boru kəmərinin fəaliyyətə başlaması ilə bağlı məsələlərin təhlil edilməsi;

– “Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin meydana çıxması və reallaşdırılması sahəsində əməkdaşlıq siyasətinin, xüsusilə Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətinin öyrənilməsi, Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Azərbaycanın oynadığı rolun müəyyənləşdirilməsi;

– Dövlət Neft Fondunun yaradılması və fəaliyyətinin əsas aspektlərinin qiymətləndirilməsi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolunun ümumi şəkildə araşdırılması.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını problem-xronoloji prinsipə söykənən kompleks və tənqidi-təhlil metodu təşkil edir. Araşdırma prosesində bütün materialların tarixi-elmi yanaşma əsasında qiymətləndirilməsi, sistemli və müqayisəli öyrənilməsi üsulları başlıca meyar kimi seçilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya mövzusunun aktual xarakter daşıyan aşağıdakı müddəaları müdafiəyə çıxarılmışdır:

– 1980-ci illərin sonu-90-cı illərin əvvəllərində bütün SSRİ-nin, o cümlədən Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatını əhatə etmiş dərin böhran neft-qaz sənayesini də tənəzzülə uğratmışdı. Kəskin maliyyə çatışmazlığı, texniki gerilik, müasir texnologiyaların yoxluğu neft-qaz hasilatının durmadan azalmasına səbəb olurdu. İstiqalına yenidən qovuşmuş Azərbaycanın iqtisadi böhrandan çıxarılması və siyasi müstəqilliyinin qorunmasında mühüm rol oynaya bilən sahə kimi neft-qaz sənayesinin dirçəldilməsi zərurəti ona böyük maraq göstərən dünyanın fəvqəlmilli şirkətləri ilə əməkdaşlığın qurulmasını və xarici investisiyaların cəlb olunmasını şərtləndirirdi.

– Azərbaycanda cərəyan edən siyasi və sosial-iqtisadi proseslər, habelə regiondakı geosiyasi maraqlar xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığa dair danışıqların gedişini uzadaraq, onun bir neçə mərhələdən keçməsinə təsir göstərsə də, Prezident Heydər Əliyevin (1993-2003) qətiyyətli mövqeyi sayəsində ölkənin milli mənafeələrini əks etdirən “Əsrin müqaviləsi” imzalandı.

– Dünyanın nəhəng neft şirkətləri ilə sıx əməkdaşlığın əsasını qoymuş “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycana xarici kapital yatırılmasının intensivləşməsində və milli neft strategiyasının formalaşmasında mühüm rol oynadı. Onun ardınca imzalanmış yeni neft-qaz müqavilələri ölkənin yanacaq-enerji sektorunun inkişafı və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

– “Əsrin müqaviləsi”nin ardıcıl yerinə yetirilməsi Azərbaycanda neft-qaz hasilatının artırılmasına, bu sahənin modernləşdirilməsinə və inkişafına ciddi təsir göstərmiş, ölkənin sosial-iqtisadi yüksəlişi üçün əlverişli zəmin yaratmışdır.

– Şaxələndirilmiş ixrac boru kəmərləri sisteminin qurulması xarici neft şirkətləri və beynəlxalq maliyyə qurumları ilə sıx əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilmiş, neft-qaz infrastrukturunun inkişafında, ölkənin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. Prezident Heydər Əliyevin milli maraqlara söykənən siyasəti bu vəzifələrin reallaşmasına əsaslı töhfəsini vermişdir.

– Vaxtilə böyük mübahisələr doğuran “Şahdəniz” müqaviləsinin xarici neft şirkətləri ilə birgə uğurla yerinə yetirilmiş, Azərbaycanın nəinki daxili qaz tələbatını ödəməyə, eləcə də qaz ixracatçısına çevrilməsinə imkan yaratmışdır.

– Qaz hasilatı potensialının genişlənməsi, xarici investorlar ilə səmərəli əməkdaşlıq Azərbaycanın təşəbbüsü ilə meydana çıxmış “Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin müvəffəqiyyətlə gerçəkləşdirilməsinə, Avropanın bir sıra dövlətlərinin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ölkəmizin rolunun güclənməsinə təkan vermişdir.

– Ardıcıl həyata keçirilən neft strategiyası ölkəyə daxil olan valyuta vəsaitlərinin toplanılması, idarə olunması və istifadə edilməsi məqsədilə xüsusi qurumun - Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılmasını şərtləndirdi. Fond qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi siyasətinin reallaşdırılmasında, ölkənin sosial-iqtisadi və humanitar inkişafı vəzifələrinin həllində mühüm rol oynamış və bu funksiyaları indi də uğurla davam etdirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya mövzusu ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə müstəqil tədqiqat obyektinə kimi elmi araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Problemlə bağlı bir sıra yeni mənbələr, o cümlədən

rəsmi materiallar, statistik faktlar, mətbuat orqanlarının məlumatları elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, aşağıdakı istiqamətlər üzrə tədqiqatlar aparılmışdır:

– Xarici şirkətlərlə əməkdaşlığı şərtləndirən amillər, neft strategiyasının formalaşması, əsas prinsipləri və həyata keçirilməsinin istiqamətləri geniş təhlil edilmişdir.

– “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə bağlı aparılan danışıqlar prosesinin mərhələləri, Azərbaycanın müxtəlif ölkələrin bölgədəki geosiyasi maraqlarının uzlaşdırılması və öz milli mənafeələrinin qorunması sahəsində siyasəti, ilk böyük neft müqaviləsinin iqtisadi və siyasi mahiyyəti kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

– Xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq şəraitində müasir texnologiyaların ardıcıl tətbiqi və yeni infrastrukturun yaradılması ilə neft-qaz sənayesinin dinamik inkişafı məsələləri ətraflı nəzərdən keçirilmişdir.

– Neft strategiyasının reallaşdırılması çərçivəsində şəxələndirilmiş ixrac boru kəmərləri şəbəkəsinin qurulması ilə bağlı Azərbaycan hökumətinin siyasəti təhlil olunmuş, Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa marşrutları üzrə boru xətlərinin inşası sahəsində bölgədəki geosiyasi maraqlardan doğan təzyiqlərin aradan qaldırılması və layihələrin yerinə yetirilməsi üçün görülən tədbirlər geniş faktik material əsasında öyrənilmişdir.

– Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəmərinin inşası ətrafında cərəyan edən geosiyasi proseslər, iqtisadi və texniki-maliyyə məsələləri yeni materialların elmi dövriyyəyə gətirilməsi ilə dərinlən araşdırılmış, onun gerçəkləşməsinin iqtisadi və beynəlxalq siyasi əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir.

– “Şahdəniz” qaz yatağı üzrə müqavilənin həyata keçirilməsi və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz ixrac boru kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə bağlı görülən işlər ilk dəfə olaraq dərinlən təhlil olunmuşdur.

– Azərbaycanın qaz ixracatçısı kimi əhəmiyyətinin artması, “Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin meydana çıxma səbəbləri və həyata keçirilməsi sahəsində xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlıq prosesi geniş materiallar əsasında sistemli surətdə tədqiqat obyektinə olmuşdur.

– Neft strategiyasının uğurla gerçəkləşməsinin təzahürü olan Dövlət Neft Fondunun yaradılması və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri ilk dəfə olaraq mənbələrə istinadən elmi şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Müasir Azərbaycan tarixinin aktual problemlərindən birinə həsr edilmiş dissertasiya işi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq əlaqələrinin möhkəmlənməsi ilə bağlı məsələlərin elmi-nəzəri cəhətdən daha dərinə dərk olunmasına, neft strategiyasının müxtəlif aspektlərinin gələcəkdə yeni tədqiqat obyektinə kimi araşdırılmasına zəmin yaradır. Dissertasiyanın əsas müddəaları, nəticələri və faktiki materialları Azərbaycan Respublikasında müstəqil dövlət quruculuğu məsələlərinin, siyasi və sosial-iqtisadi sahədə baş verən proseslərin, xarici siyasət tarixinin öyrənilməsində, xüsusilə dünyanın fəvqəlmillə şirkətləri ilə əməkdaşlığın xarakterinin, neft-qaz sənayesinin inkişafı problemlərinin işıqlandırılmasında, region və Azərbaycan tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərin, neft strategiyası haqqında yeni tədqiqat işlərinin, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, proqram və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında, mühazirə, xüsusi kurs və məşğələlərin keçirilməsində istifadə edilə bilər. Bununla yanaşı, dissertasiya materiallarının mövzu ilə maraqlanan mütəxəssis və geniş oxucu auditoriyası üçün faydalı olacağı gözlənilir.

Eyni zamanda, Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə səmərəli əməkdaşlığı, ölkənin inkişafı, habelə regionun sabitliyi, təhlükəsizliyi və qarşılıqlı faydalı əlaqələrin formalaşmasına təsiri baxımından pozitiv enerji siyasəti və onun müsbət nəticələri yaxşı təcrübə kimi böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də bu əməkdaşlıq modeli nümunə kimi dünya dövlətləri və başqa şirkətlər üçün cəlbədicisi ola bilər.

Tədqiqatın aprobeşiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları bir monoqrafiyada, Azərbaycanda və xaricdə müxtəlif elmi jurnallarda dərc edilmiş məqalələrdə əksini tapmışdır. Eyni zamanda, mövzu ilə bağlı müəllifin beynəlxalq elmi konfranslardakı məruzələri (onlardan dördü xarici ölkələrdə) həmin konfransların materiallarında çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq “Giriş” – 24 s. (47744 işarə), on bir paragrafa bölünən dörd fəsil (I Fəsil – 54 s., 100484 işarə; II Fəsil – 80 s., 153695 işarə; III Fəsil – 44 s., 85195 işarə; IV Fəsil – 34 s., 62074 işarə), “Nəticə” – 13 s. (26524 işarə), “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı” və “İxtisarlar”dan ibarətdir. Dissertasiyanın əsas bölmələrinin ümumi həcmi 249 səhifə, 475715 işarə təşkil edir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin işlənmə dərəcəsi araşdırılır, tədqiqatın obyektivi və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyən edilir, aprobeziyası və tətbiqi qeyd edilir, işin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın strukturu və həcmi göstərilir.

“Xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığın başlanması. Milli neft strategiyasının formalaşması” adlanan I fəsil üç paragrafdan ibarətdir. **“Xarici kapitalın neft-qaz sənayesinə cəlb olunmasını şərtləndirən amillər”** adlı I paragrafda XX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin böhranlı vəziyyəti təsvir olunur və xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığın zəruriliyi əsaslandırılır. Qeyd edilir ki, Azərbaycanın iqtisadi həyatında tarixən mühüm rol oynayan neft sənayesi həm Rusiya imperiyası dövründə, həm də sovet hakimiyyəti illərində ölkə miqyasında əhəmiyyətli sənaye sahəsi kimi aparıcı mövqelərə malik olmuşdur. Lakin XX əsrin 80-ci illərindən etibarən getdikcə dərinləşən iqtisadi böhran SSRİ-nin bütün sosial-iqtisadi həyatını bürüyərək Azərbaycan iqtisadiyyatına, o cümlədən neft-qaz sənayesinə də ağır zərbə vurdu. 1991-ci ildə müstəqillik qazanmış Azərbaycan vahid siyasi-iqtisadi sistemin sürətlə dağılması ilə uzun illər ərzində formalaşmış ənənəvi satış bazarlarından və zəruri təchizat mənbələrindən məhrum oldu. Digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağda baş qaldırmış separatizm və Ermənisi-

tanın hərbi təcavüzü nəticəsində ərazilərinin 20 faizinin işğal olunması, bir milyon nəfərdən çox azərbaycanlının qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi müstəqillik yoluna yenicə qədəm qoymuş Azərbaycanın iqtisadi potensialına sarsıdıcı təsir göstərdi.

Eyni zamanda respublikada hökm sürən qeyri-sabit siyasi vəziyyət sosialist iqtisadi sisteminin iflası şəraitində yeni – bazar iqtisadiyyatına keçidi şərtləndirən zəruri islahatların aparılmasını ləngidir, iqtisadi böhranın daha da dərinləşməsinə, makro-iqtisadi vəziyyətin getdikcə ağırlaşmasına stimül verirdi. Nəticədə iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə yanaşı, ənənəvi olaraq aparıcı mövqelərə malik olan neft-qaz sənayesi çox ağır vəziyyətlə üzləşmişdi.

Məlumdur ki, 1980-90-cı illərdə neft və qaz hasilatında aparıcı yeri dəniz mədənləri tuturdu. Əgər 1990-cı ildə dəniz mədənlərinə 572.6 milyon ABŞ dolları həcmində maliyyə vəsaiti yönəldilmişdisə, 1994-cü ildə bu məbləğ 17,6 milyon dollar təşkil etmişdir.⁴⁷ Yəni maliyyə qoyuluşu 32,5 dəfə azalmışdır.

Yaranmış vəziyyətdə neft hasilatının da getdikcə aşağı düşməsi qanunauyğun hesab edilməlidir. 1987-ci ildə – Azərbaycanda erməni separatizminin baş qaldırdığı və ictimai-siyasi sabitliyin pozulduğu ərəfədə neft hasilatı 14,3 mln ton təşkil etmişdisə, 1990-cı ildə 12,5 mln ton, 1994-cü ildə isə 9,5 mln ton olmuşdur.⁴⁸ Yəni hasilat 1990-cı ildə 1987-ci ilə nisbətən 12,4% azalmışdısa, 1994-cü ildə 33% azalaraq 7 il əvvəlki səviyyənin 67%-ni təşkil etmişdir. Eyni vəziyyət qaz hasilatı sahəsində də müşahidə olunurdu.

Bununla belə, 1980-ci illərin ikinci yarısında Xəzər dənizinin dərinlikdə yerləşən hissəsində zəngin “Çıraq”, “Azəri” və “Kəpəz” yataqlarının kəşf edilməsi Azərbaycanın neft-qaz ehtiyatlarının hələ tükənmədiyini göstərirdi. Amma həmin yataqların istismarı üçün böyük məbləğdə investisiya qoyuluşu və daha müasir texnologiyalara ehtiyac var idi. Beləliklə, 1980-ci illərin sonu-1990-cı illərin əvvəllərində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinə geniş sirayət etmiş böh-

⁴⁷ Neft sənayesinin inkişafında mühüm mərhələ. Prezidentin sərəncamı dəniz neftçilərinin əməyinə verilən yüksək qiymətdir // Azərbaycan. – 1997, 21 dekabr. – s.2.

⁴⁸ Алиев, И. Каспийская нефть Азербайджана / И.Алиев. – Москва: Известия, – 2003, – s.138.

ran neft-qaz sənayesini də tənəzzülə uğratmışdır. Maliyyə resurslarının çatışmazlığı, texniki gerilik və sovet iqtisadi sisteminin dağılması neft-qaz sənayesində bu prosesi sürətləndirmişdir. Vəziyyətin belə davam etməsi respublikanı fəlakətə sürükləyirdi. Bu şəraitdə müstəqilliyin qorunması və sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılması üçün yeganə iqtisadi baza (eyni zamanda vacib siyasi amil) rolunu yenidən dirçəlmiş neft-qaz sənayesi oynaya bilərdi. Azərbaycan öz gücü hesabına bu ağır vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün lazımı maliyyə vəsaitinə və texnologiyalara malik deyildi. Buna görə də həmin dövrdə Xəzər neftinə böyük maraq göstərən, bu sahəyə tələb olunan həcmdə sərmayə yatırmağa və müasir texnologiyalar gətirməyə qadir olan fəvqəlmillə neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq aktualıq kəsb edirdi.⁴⁹ Bu baxımdan artıq 1990-cı illərin əvvəllərindən xarici neft şirkətləri ilə aparılan danışıqlar müstəqilliyin ilk illərində də diqqət mərkəzində idi.

“Qərb şirkətləri ilə danışıqların başlanması. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması” adlanan II paragraf Xəzərdəki neft yataqlarının birgə işlənməsinə dair xarici şirkətlərlə danışıqlar prosesinin təhlilinə və imzalanmış ilk neft müqaviləsinin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsinə həsr olunub. Göstərilir ki, danışıqların ilkin yekunu olaraq, SSRİ Neft və Qaz Sənayesi Nazirliyi və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1991-ci il 18 yanvar tarixli birgə qərarı ilə Xəzər dənizindəki “Azəri” yatağının kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə “Xəzərdənizneft” İstehsalat Birliyi ilə müştərək müəssisənin yaradılmasına dair tenderin keçirilməsi qərara alındı. Tenderdə “BP”, “Amoko” və “Yunokal” şirkətləri iştirak edirdi. “Amoko” tenderin qalibi olsa da, Azərbaycan hökumətinin razılığı ilə digər şirkətlər – “BP/Statoyl”, “Yunokal”, “MakDermott”, “Remko” “Azəri” layihəsində əməkdaşlığa cəlb olundu.⁵⁰

Lakin müstəqilliyin ilk illərində hökm sürən qeyri-sabit daxili

⁴⁹ Mehdiyev, Ə. “Əsrin müqaviləsi”: imzalanmanın ilkin şərtləri və Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında rolu // 1st International Hazar Scientific Research Conference, Proceeding book, – Baku: Khazar University, – September 18-20, – 2020, – p. 810-820.

⁵⁰ Полухов, Э. «Контракт века» (Проблема в исторической ретроспективе) // Azərbaycan neftinin dünəni, bu gün və sabahı, – Bakı: [n.y.], – 1997, – s.194-195.

vəziyyət Azərbaycan hökumətinə danışıqları başa çatdırmağa mane oldu. 1992-ci ilin iyun ayında Ə.Elçibəyin Prezident seçilməsindən sonra Qərb şirkətləri ilə danışıqlar yenidən intensivləşdi. Həmin il “BP/Statoyl” alyansı ilə “Dostluq” blokunun (sonradan “Çıraq” adlandırıldı) və “Şahdəniz” perspektivli sahəsinin, “Pennzoyl” şirkətilə (ABŞ) “Günəşli”nin işlənməsinə dair sazişlər imzalandı.⁵¹

Amma bir ildən sonra yenə də ölkədə cərəyan edən siyasi proseslər nəticəsində hakimiyyət dəyişikliyinə baş verməsi müqavilənin imzalanmasının qarşısını aldı. 1993-cü il iyunun 24-də Azərbaycan Prezidenti səlahiyyətlərini icra etməyə başlayan Heydər Əliyev xarici neft şirkətləri ilə danışıqların dayandırılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərarın qəbul olunmasının əsas səbəbi müqavilə layihəsində müəyyən çatışmazlıqların və Azərbaycanın mənafeələrinə cavab verməyən şərtlərin mövcudluğu ilə bağlı məlumatların daxil olması idi.⁵²

Müqavilələrin hazırlanmasına dair danışıqların dayandırılması xarici neft şirkətləri və Qərb dövlətləri tərəfindən narahatlıqla qarşılandı. Onların nümayəndələri ilə keçirdiyi çoxsaylı görüşlərdə Heydər Əliyev danışıqların dayandırılmasının səbəblərini izah edərək *“köhnə rəhbərliyin bu sahədə səriştəsizliyə və tələskənliyə yol verdiyini”* bildirir, neft sərvətlərindən *“ağılla istifadə edilməsinin”* zəruriliyini qeyd edirdi.⁵³

Danışıqların davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan tərəfi beynəlxalq ekspertlər qrupu yaratdı. Qrupa ABŞ, Kanada və Avropa ölkələrindən mütəxəssislər cəlb edildi. Bakıda və Londonda neft şirkətləri ilə aparılmış danışıqlar noyabrda başa çatdı. Layihənin London variantını Azərbaycanın mənafeələrinə zidd hesab edən Prezident Heydər Əliyev onu da qəbul etmədi. Bundan sonra Dövlət Neft Şirkətinin Azərbaycanın neft mütəxəssisləri və alimlərindən ibarət yaratdığı qrup məsələni yenidən öyrənərək, danışıqların aparılması

⁵¹ Алиев, И. Каспийская нефть Азербайджана / И.Алиев. – Москва: Известия, – 2003, – с.148

⁵² Heydər Əliyev: "Hər bir dövlətin bağladığı müqavilələrə yenidən baxmaq haqqı var // Azərbaycan. – 1993, 23 iyul. – s.1.; Коновалов, В., Иванов-Смоленский, Г. Алиев против Алиева // Известия. – 1993, 4 августа. – с.5.

⁵³ Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 1. – 1997, – s.62.

prinsiplərini müəyyənləşdirdi. 1994-cü ilin fevralında danışıqların davam etdirilməsi bilavasitə ARDNŞ-ə həvalə olundu. Bununla da bu prosesin yeni mərhələsi başlandı. Danışıqların növbəti mərhələsi Bakıda və İstanbulda davam etdirilmişdir.

Qərb dövlətləri neft şirkətləri vasitəsilə Xəzər hövzəsində geoiqtisadi mənafeələrini reallaşdırmaq siyasəti yeridir və Azərbaycana təzyiqlər göstərildilər. Danışıqlarda iştirak edən İlham Əliyev bildirdi ki, *“onun hökuməti Azərbaycanın payına düşən gəlirin tezliklə alınmasını təmin etməyən sazişi öz ölkəsində müdafiə edə bilməz.”*⁵⁴

Layihənin kommersiya baxımından səmərəliliyini artırmaq üçün danışıqlarda müqavilə sahəsinin “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsi hesabına genişləndirilməsi məqsədəuyğun sayıldı. Əgər “Azəri” və “Çıraq” yataqlarının istismarı nəticəsində Azərbaycanın gəliri 210 milyon ton neft (müqavilə üzrə gəlirli neftin 75%-i) olacaqdısa, “Günəşli”nin dərinlikdə yerləşən hissəsinin layihəyə əlavə olunan 50 milyon ton ehtiyatları bu payın 43 milyon ton artaraq 253 milyon tona (layihənin gəlirli neftinin 80%-nə) çatmasına şərait yaradırdı.⁵⁵

Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilənin İstanbulda razılaşdırılmış kommersiya şərtləri iştirakçıları qane etdiyinə görə, saziş imzalanana qədər bir daha dəyişdirilmədi.

Yaranmış fikir ayrılıqlarını dəf etdikdən sonra danışıqların İstanbul mərhələsi 1994-cü ilin iyul ayında başa çatdı. ARDNŞ-in hesabatını və Qərb neft şirkətləri nümayəndələrinin məlumatını öyrəndikdən sonra Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev danışıqların nəticəsini müsbət qiymətləndirdi.

Prinsipial məsələlərə dair razılığın əldə edilməsi, nəhayət, yekun mərhələyə qədəm qoymağa – bilavasitə müqavilə layihəsinin mətni üzərində işə başlamağa imkan verdi. Qərb tərəfdaşlarının təklifi ilə ARDNŞ danışıqların bu mərhələsini ABŞ-ın Hyuston şəhərində apardı. İyulun 21-də başlanan danışıqlar prosesi 45 gün

⁵⁴ Qərb neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqlarda razılıq əldə olunmamışdır // Azərbaycan. – 1994, 28 iyun. – s.2.

⁵⁵ Qərb neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqlarda razılıq əldə olunmamışdır // Azərbaycan. – 1994, 28 iyun. – s.2.

davam etdi.⁵⁶

Danışıqların Hyuston mərhələsi də gözlənilmədiyindən gərgin keçdi. Rusiyanın konsorsiumda pay alaraq danışıqlarda iştirak etməsinə baxmayaraq, Xəzərin hüquqi statusu məsələsindən geosiyasi təsir vasitəsi kimi istifadə etmək söyləri Qərb şirkətlərini daha ehtiyatlı davranmağa sövq edirdi. Hyustonda xarici neft şirkətləri Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı müddəanın neft müqaviləsinə daxil olunmasına israr edirdilər. Bu müddəaya görə, neft müqaviləsi imzalanısa da, Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsi həll olunduqdan sonra qüvvəyə minəcəkdə.⁵⁷

Belə halda müqavilə uzun müddət həyata keçirilmədən kağız üzərində qalardı. Çünki “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya” yalnız 2018-ci il avqustun 12-də imzalandı. Azərbaycanın konstruktiv mövqeyi konsorsiumda daha çox neft şirkəti ilə təmsil olunan ABŞ hökuməti tərəfindən qəbul olundu. Nəticədə Amerika hökumətinin tövsiyəsi ilə Qərb tərəfdaşları Xəzərin hüquqi statusu haqqında müddəanı müqavilə layihəsindən çıxardılar.⁵⁸

Beləliklə, tərəflər bütün prinsipial məsələləri razılaşıdıraraq müqavilə layihəsini hazırlamağa nail oldular.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanını təmsil edən on neft şirkəti – “Amoko”, “BP”, “Pennzoil”, “Yunokal”, “Statoyl”, “MakDermott”, “Remko”, “Türkiyə Petrolleri”, “Lukoil” və “Delta-Nimir” arasında “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənilməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Saziş imzalandı.⁵⁹

Layihənin iqtisadi göstəriciləri sırasında, ilk növbədə, yataqlardakı neft ehtiyatlarının 511 milyon ton həcmində qiymətləndirildiyini qeyd etmək lazımdır. Müqavilə şərtlərinə görə, gözlənilirdi ki, hasil

⁵⁶ Əsrin müqaviləsi / tərt. ed. H.Orucov. – Bakı: Azərneşr, – 1996, – s.14

⁵⁷ Respublika Sarayında “Əsrin müqaviləsi”nin beşinci ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasim. ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyevin məruzəsi // Xəlf qəzeti. – 1999, 21 sentyabr. – s.2

⁵⁸ Yusifzadə, X. Ömrümün illəri və izləri / X.Yusifzadə. – Bakı: OSKAR, – 2004, – s.145-146.

⁵⁹ Əsrin müqaviləsi / tərt. ed. H.Orucov. – Bakı: Azərneşr, – 1996, – s.30-43.

olunan neftin 253 milyon tonu Azərbaycana məxsus olacaqdır. 64 milyon ton xarici neft şirkətlərinə çatacaq, 194 milyon ton isə kapital və istismar xərclərinin ödənilməsinə sərf olunacaqdır. Yəni mənfəət neftinin 80%-i Azərbaycanın, 20%-i isə tərəfdaş şirkətlərin payına düşəcəkdir.⁶⁰ Bundan başqa, neft hasilatı prosesində çıxarılaçaq 55 milyard kubmetr səmt qazı təmənnasız olaraq Azərbaycana verilməli idi.

Müqavilə imzalandıqdan sonra beynəlxalq aləmdə ona diqqət daha da artdı. 1995-ci ildə Azərbaycan hökuməti malik olduğu 20 faizlik payın 5 faizini Türkiyənin TPAO şirkətinə, 5 faizini isə ABŞ-ın “Eksson” şirkətinə verdi. 1996-cı ildə Yaponiyanın “İtoçu” şirkətinin “MakDermot”un payını alaraq, konsorsiuma qoşulması iştirakçı dövlətlərin coğrafiyasını daha da genişləndirdi.⁶¹

Beləliklə, konsorsiumun tərkibinin formalaşması prosesi davam edirdi. Bu proses neft şirkətlərinin sırf kommersiya maraqları ilə yanaşı, bir sıra dövlətlərin geosiyasi maraqlarının gerçəkləşdirilməsi ilə müşayiət olunurdu. Təsadüfi deyil ki, dünyanın bir sıra aparıcı dövlətlərinin nüfuzlu neft şirkətlərinin iştirakına, kapital qoyuluşunun böyük həcminə və bütövlükdə ciddi geosiyasi çəkisinə görə layihə tezliklə beynəlxalq siyasi və iqtisadi dairələrdə “Əsrin müqaviləsi” adını aldı.

Müqavilənin imzalanması ölkənin iqtisadi həyatında aparıcı yer tutan neft-qaz sənayesinin dirçəlişinə və davamlı inkişafına yeni perspektivlər açdı. Eyni zamanda, saziş neft sənayesi ilə bağlı olan digər sənaye sahələrinə, habelə infraqurstruktura investisiya qoyuluşuna güclü stimül verir və onların inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Müqavilə çərçivəsində həyat keçirilən işlər ölkəyə müasir texnika və texnologiyaların gətirilməsini, müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq olunmasını təmin etmək baxımından əhəmiyyətli sayılırdı.

Ölkə iqtisadiyyatına irihəcmli investisiya axınına yol açan layihə Azərbaycanın sosial simasının da nəzərəcarpacaq şəkildə dəyişməsinə təsir etməli idi. Nəinki neft-qaz sənayesində, eləcə də digər sənaye və infraqurstruktural sahələrində çoxsaylı iş yerlərinin yaradılması

⁶⁰ Əsrin müqaviləsi / tərt. ed. H.Orucov. – Bakı: Azərnaşr, – 1996, – s.78-79.

⁶¹ Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: [5 cildə] / tərt. ed. İ.Əliyev, A.Muradverdiyev. – Bakı: Azərbaycan, – c. 4. – 1997, – s.311.

labüd idi.

Xarici şirkətlər konsorsiumu ilə sazişi imzalamaqla Azərbaycan Respublikası siyasi müstəqilliyini və öz resurslarının tam sahibi olduğunu göstərdi. Eyni zamanda o, iqtisadiyyatın xarici investisiyalar üçün açıq olmasını təsdiq etməklə, dünya ölkələri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq yolu seçdiyini sübut edirdi. Bu addım müstəqilliyə yeni qədəm qoymuş Azərbaycanın beynəlxalq imicinin formalaşması və mövqelərinin möhkəmlənməsi baxımından əhəmiyyətli hesab olunmalıdır. Belə ki, müqavilə konsorsiumda təmsil olunmuş ölkələr – ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və nəhayət, Yaponiya ilə münasibətlərin inkişafına geniş yol açır.

Beləliklə, ”Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi tərəqqisində, xarici ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin qurulması və inkişafında, habelə dünya birliyi dövlətləri sırasında mövqelərinin möhkəmləndirilməsində mühüm amil kimi çıxış etdi.⁶² Azərbaycan iqtisadi tənəzzül və siyasi böhrandan milli dirçəliş yoluna çıxmaq fürsəti qazandı.

“Neft-qaz sənayesinə xarici sərmayə axınının güclənməsi. Milli neft strategiyasının təşəkkül tapması” adlanan III paragrafda yeni müqavilələrin imzalanması prosesi şərh olunur və onların əhəmiyyəti göstərilir. Qeyd edilir ki, Qərbin nüfuzlu neft şirkətlərinin Bakıda uzunmüddətli fəaliyyətə başlaması Azərbaycanın xarici sərmayələr üçün yüksək riskli məkan olması haqqında o vaxtadək hökm sürən təsəvvürlərin aradan qalxmasına təkan verdi. Azərbaycan hökuməti xarici dövlətlərin və neft kompaniyalarının maraqlarını ölkənin mənafehləri ilə uzlaşdırılması üçün ardıcıl səylər göstərirdi.

1995-ci il noyabrın 10-da “Qarabağ” perspektiv strukturunun, 1996-cı il iyunun 4-də isə “Şahdəniz” perspektiv sahəsinin kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsünə dair sazişlər imzalandı.⁶³

Əlbəttə, iqtisadi vəzifələrlə yanaşı, siyasi məqsədlər də neft strategiyasının tərkib hissəsi idi. 1997-ci ildə Prezident Heydər

⁶² Мехтиеv, А. Нефтяной фактор в истории Азербайджана // – Москва: Вопросы истории, – 2018. №10, – с.138-144.

⁶³ Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: [5 cildə] / tərt. ed. İ.Əliyev, A.Muradverdiyev. – Bakı: Azərbaycan, – c. 4. – 1997, – s.192; 254.

Əliyevin Fransa, Rusiya və ABŞ-a rəsmi səfərləri gedişində yenə də neft hasilatı sahəsində əməkdaşlığa dair növbəti müqavilələrin imzalanması mərasimi keçirildi. Səfərlərin coğrafiyasına diqqət yetirdikdə, marşrutun təsadüfən seçilmədiyi aydın olur. Fransa, Rusiya və ABŞ Cənubi Qafqazda və Xəzəryanı bölgədə strateji maraqlarını təmin etməyə səy göstərən nüfuzlu dövlətlər idi. Eyni zamanda, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan hər üç dövlətlə siyasi və iqtisadi əlaqələri gücləndirməyə çalışan Azərbaycan Respublikası neft amilindən istifadə etmək niyyətini gizlətmirdi. Ümumiyyətlə, 2021-ci ilin sonunadək xarici neft kompaniyaları ilə əməkdaşlığa dair 38 müqavilə (22 - dəniz, 16 - quru yataqları və perspektiv strukturları üzrə) imzalanmışdır ki, onlardan 22-si hazırda həyata keçirilir.⁶⁴

Qeyd etmək olar ki, Azərbaycan tərəfdaş ölkələrin coğrafiyasını genişləndirir, yeni şirkətlərlə əlaqələr qururdu. Müqavilələrə Kanada və İspaniya şirkətləri (“Komonvels oyl ənd qaz”, “Albert Enerji”, “Repsoyl”), bir neçə il sonra isə Çin kompaniyaları (“SiEnODiSi”, “Forçunmayt”) qoşulmuşdur.

Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığı prosesində diqqəti cəlb edən maraqlı faktlardan biri də xitam verilmiş bəzi sahələrə (“Abşeron”, “Dan ulduzu-Əşrəfi”, “Qarabağ”, “Muradxanlı”, “Cəfərli”, “Zərdab”) bir neçə ildən sonra investorların təkrar böyük maraq göstərməsi və yeni sazişlər imzalaması idi.⁶⁵

Quru yataqları üzrə müqavilələr hasilatın və investisiya qoyuluşunun kiçik həcmli olması səbəbindən böyük “əks-səda” doğurmur və müştərək müəssisələr yaradılmaqla həyata keçirilirdi. Burada SOCAR Türkiyənin “Atilla Doğan Petrol”, Malayziyanın “Land and General Bernhard”, Almaniyanın “Qrünvald”, Çinin “Şenqli oyl” və başqa şirkətlərlə əməkdaşlıq edirdi.⁶⁶

⁶⁴ Азербайджанская нефть – 1998 год // Mülkiyyət. – 1999, 27 yanvar – 4 fevral. – s.4-5; Kərimov, V. Neft sənayesində müştərək müəssisələrin fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti // Xalq qəzeti. – 2007, 27 may. – s.7; SOCAR: [Elektron resurs] / SOCAR. URL: <http://www.socar.az/socar/az/home>

⁶⁵ Parlament yeni neft sazişlərini təsdiq etdi // Azərbaycan. – 2009, 23 may. – s.3.

⁶⁶ “ANŞAD Petrol” şirkəti ləğv edilib // 525-ci qəzet. – 2009, 20 noyabr. – s.6.; Azərbaycanın neft strategiyası // Mülkiyyət. – 1998, 27 oktyabr – 3 noyabr. – s.2.; Azərbaycan və Çin arasında əməkdaşlığın yeni səhifəsi // Respublika. – 2003, 5 iyun. – s.1.

SOCAR-ın imzaladığı beynəlxalq sazişlərə görə, Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə qoyulacaq sərmayənin həcmi də ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsiri baxımından diqqəti cəlb edirdi. Hesablamalara əsasən, bütün müqavilələrin uğurla həyata keçiriləcəyi təqdirdə, ölkənin neft-qaz sənayesinə 60 milyard ABŞ dolları həcmində xarici sərmayənin yatırılacağı proqnozlaşdırılırdı.⁶⁷

Beləliklə, SOCAR ilə xarici şirkətlər arasında imzalanmış neft-qaz müqavilələrini nəzərdən keçirərkən, Azərbaycan hökumətinin neft strategiyasının bir sıra əsas cəhətlərini müşahidə etmək olar.⁶⁸

Əvvəla, ardıcıl imzalanan müqavilələr tədricən geniş coğrafi məkanı – ABŞ və Kanadadan Çin, Malayziya və Yaponiyayadək, Böyük Britaniya və Norveçdən İran və Səudiyyə Ərəbistanınadək müxtəlif dövlətləri və geosiyasi regionları əhatə edirdi.

Eyni zamanda, müqavilələrə müxtəlif ölkələri təmsil edən çoxsaylı şirkət və fəvqəlmilli kompaniyalar qoşulurdu. Bu işə irihəcmli kapital qoyuluşuna və ən yeni texnologiyaların tətbiqinə daha əlverişli zəmin yaradırdı.

Bununla yanaşı, ilk müqavilələrdə daha az payla iştirak etmək taktikası seçən Azərbaycan qarşıya böyük strateji məqsədləri reallaşdırmaq vəzifəsi qoymuşdu. Getdikcə dünyanın nəhəng şirkətləri və aparıcı dövlətlərini neft-qaz layihələrinə cəlb etməklə özünün geosiyasi və geoiqtisadi niyyətlərini həyata keçirməyə başlayan Azərbaycan hökuməti bir neçə ildən sonra müqavilələrdəki payını tədricən artıraraq 50%-ə çatdırdı. Müqavilələrdə ABŞ şirkətləri və “BP” daha üstün mövqelərə malik idi. Bir qədər sonra Fransa və Yaponiya şirkətləri fəallığı artırmağa başlayaraq, bəzi layihələrdə böyük iştirak payına sahib olur. Mühüm nəticələrdən biri kimi qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dünyanın aparıcı dövlətlərini, o cümlədən də region ölkələrini (Rusiya və İranı), habelə fəvqəlmilli şirkətləri Xəzərin neft-qaz yataqlarının işlənməsi üzrə müqavilələrə cəlb edərək, böyük mübahisələr yaradan Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsini defakto həll etdi. Azərbaycanın neft strategiyası Xəzərin karbohidrogen

⁶⁷ Şahbazov, E. Heydər Əliyevin neft strategiyası // – Bakı: Dürçəliş – XXI əsr, – 2003. № 67-68, – s.162-165.

⁶⁸ Mehdiyev, Ə. Azərbaycanın neft strategiyası: inkişafı və əsas xüsusiyyətləri // – Bakı: Geostrategiya, – 2012. №01(07), – s.5-14.

ehtiyatlarının işlənməsində əsas maneə olaraq ortaya atılmış hüquqi status məsələsinin ölü nöqtədən tərپənməsinə və dənizin dibinin sektor bölgüsü prinsipinin qonşu dövlətlər tərəfindən qəbul olunmasına (əvvəlcə Rusiya və Qazaxıstan ilə razılığı təsdiq edən müqavilə, 15 il sonra isə Xəzəryanı dövlətlər arasında “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında” Konvensiya imzalandı. Türkmənistan və İran ilə sektor bölgüsünün koordinatlarına dair danışıqlar davam etdirilir) gətirib çıxardı.

Təhlil göstərir ki, irihəcmli investisiya qoyuluşu tələb olunan böyük ehtiyatlara malik dəniz blokları üzrə müqavilələr əsasən ötən əsrin 90-cı illərində (1999-cu ilədək) imzalanıb. Amma bundan sonra da xarici şirkətlərin Azərbaycanın enerji ehtiyatlarına diqqəti azalmır. Bunun təzahürü kimi, 2009-2014-cü illərdə üç və 2018-ci ildə daha üç iri sazişin imzalanmasını göstərmək olar. Bu mərhələdə də “BP” tərəfdaşlar arasında üstün mövqeyini qoruyurdu.

Müqavilə üzrə yatırılması nəzərdə tutulan sərmayənin həcmi neft-qaz sənayesinin ölkə iqtisadiyyatında lokomotiv rolunu stimullaşdıracağına əminlik yaradırdı. Bu isə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Nəhayət, neft-qaz müqavilələrinin iqtisadi əhəmiyyəti onların siyasi rolunu şərtləndirirdi. Təsadüfi deyil ki, sazişlərin imzalanma mərasimində, bir qayda olaraq, ölkə prezidentləri və ya hökumət nümayəndələri iştirak edirdilər, ya da ki, dövlət və hökumət başçıları təbrik məktubları göndərirdilər. Bir sıra hallarda müqavilələrin ali dövlət iqamətgahlarında (Kreml, Ağ ev, Yelisey sarayında və s.) imzalanması onların siyasi çəkisinin göstəricisi kimi qəbul olunurdu. Göstərilən faktlar isə bütövlükdə həm də Azərbaycanın beynəlxalq mövqelərinin güclənməsinə xidmət edirdi.

Dörd paraqraftan ibarət olan **“İlk neft müqaviləsinin yerinə yetirilməsi. Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılması”** adlı II fəsilə “Əsrin müqaviləsi”nin icrası sayəsində neft sənayesinin inkişafı və ixrac boru kəmərləri sisteminin yaradılması məsələləri nəzərdən keçirilib. **“Əsrin müqaviləsi” və neft sənayesinin dirçəliş yoluna qədəm qoyması**” başlıqlı I paraqrafta göstərilir ki, xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq neft sənayesində yeni texnologiyaların tətbiqinə, onun maddi-texniki bazasının modernləşməsinə şərait yara-

dırdı. Neft-qaz hasilatı sahəsində yeni infrastrukturun qurulması işində Azərbaycan neft sənayesinin əvvəlki dövrdə malik olduğu maddi-texniki baza mühüm rol oynayırdı. Xarici tərəfdaşların maliyyə qoyuluşu nəticəsində Xəzərdə “Dədə Qorqud”, “İstiqlal”, “Qurtuluş”, “Lider” və “Heydər Əliyev” adlandırılmış beş müasir üzən qazma qurğusu istifadəyə verildi. Texniki cəhətdən müasir dünya standartlarına uyğun olan bu qurğular dənizin 1000 metrədək su qatlarında dərinliyi 7600 metrdən 12,2 min metrə çatan quyu qazmağa imkan verir.⁶⁹

Nəhəng layihənin ilk mərhələsi olan məcburi işlərin minimum proqramının reallaşması dövründə 10-dan artıq gəmi, o cümlədən “Azərbaycan” kran gəmisini, “İsrafil Hüseynov” boruduzən gəmisini, “Neft-qaz-62”, “Neft-qaz-64”, “Təbriz Xəlilbəyli”, “Nərçə”, “Aura” və s. təmir edilmişdir. Eyni zamanda Zığ dəmir-beton boru örtüyü zavodu, ABƏŞ-in ofisi və s. tikilmiş və ya yenidən qurulmuşdur.

Nəhayət, 1997-ci il noyabrın 7-də “Çıraq-1” platformasından ilkin neft hasil edildi və sahilə çəkilmiş sualtı boru kəmərinə ötürüldü.⁷⁰

Beləliklə, xarici neft şirkətləri ilə əməkdaşlığın ilk mərhələsi uğurla başa çatdı. Azərbaycanda neft hasilatı ildən-ildə artmağa başladı. “AÇG” yataqlarının tammiqyaslı işlənməsi ilə hasilat sürətlə yüksəldi. Əgər 1995-ci ildə 9,2 mln ton neft hasil edilmişdisə, 2010-cu ildə bu göstərici pik həddə – 50,8 mln tona çatdı. Sonra isə tədricən azalaraq 2020-ci ildə 34,5 mln tona düşdü. Lakin qaz hasilatında davam edən gerilik yalnız “Şahdəniz”də istismar işləri başladıqdan sonra aradan qalxmağa başlamış və illik 5-6 mlrd kubmetrdən 2020-ci ildə 37,1 mlrd kubmetrə çatmışdır.⁷¹

2019-cu ildə “Əsrin müqaviləsi”nin 25 illiyi ilə bağlı mərasimdə qeyd olunmuşdur ki, o vaxta qədər hasil edilən 492 milyon

⁶⁹ Xəzərin ən nəhəng, dünyanın müasir neft infrastrukturunu. Prezident İlham Əliyevin çıxışı // Azərbaycan. – 2017, 19 may. – s.2.

⁷⁰ Heydər Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: [5 cildə] / tərt. ed. İ.Əliyev, A.Muradverdiyev. – Bakı: Azərbaycan, – c. 5. – 1997, – s.311.

⁷¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011 / – Bakı: [n.y.], – 2011. – s.477-478; İqtisadi və statistik göstəricilər: [Elektron resurs] / SOCAR. URL: <http://www.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/oil-production>

ton neftin 287 milyon tonu mənfəət kimi Azərbaycana çatmışdır. Bu da ümumi hasilatın 58,3 faizini təşkil edir.⁷²

Beləliklə, “AÇG” yataqlarının işlənilməsinə dair layihəyə ilk illərdə maliyyə vəsaiti sərf etməyən Azərbaycan bu öhdəliyi üzərinə götürmüş xarici tərəfdaşları ilə əməkdaşlığı qarşılıqlı maraqlara söykənən prinsiplər əsasında qurmuşdur. İlk neft müqaviləsinin yerinə yetirilməsi sahəsindəki səmərəli fəaliyyət digər neft-qaz layihələrinə də sərmayə qoyuluşuna stimül vermişdir.

Azərbaycanın xarici şirkətlərlə imzaladığı 30-dan artıq müqavilə üzrə kapital qoyuluşunun məbləği ilkin olaraq 60 milyard dollardan çox qiymətləndirilirdi. Lakin investorlar üçün əlverişli sərmayə mühitinin yaradılması, fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, texnologiyaların inkişafı və s. nəticəsində 1995-2019-cu illərdə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə yönəldilmiş 106 milyard dollardan çox maliyyə vəsaitinin 85 milyard dolları xarici investisiyaların payına düşür.⁷³

“Əsrin müqaviləsi”ndən Azərbaycanın qazancı da ildən-ilə dinamik surətdə artmışdır. Həmin gəlirlərin xüsusi olaraq yaradılmış Dövlət Neft Fondunda toplandığı vaxtdan, yəni 2001-ci ildən 2022-ci il yanvarın 1-dək “AÇG” yataqlarının işlənməsindən bu fonda 155,4 milyard ABŞ dolları məbləğində maliyyə vəsaiti daxil olmuşdur.⁷⁴ Bu isə ötən dövrdə neft-qaz layihələrindən əldə olunan ümumi gəlirin mütləq əksəriyyətini təşkil etmişdir.

Uzunmüddətli səmərəli əməkdaşlıq və “AÇG”-nin böyük potensialı 2017-ci il sentyabrın 14-də “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi

⁷² İlham Əliyev “Əsrin müqaviləsi”nin 25 illiyi və Neftçilər Günü münasibətilə keçirilən mərasimdə iştirak edib: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev. – Sentyabr 20, 2019. URL:

<https://president.az/az/articles/view/34252>

⁷³ Nazir: 1995-2019-cu illərdə Azərbaycanın neft sektoruna 106 milyard dollardan çox investisiya yatırılıb: [Elektron resurs] / Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi (AZƏRTAC). – İyul 24, 2020. URL:

https://azertag.az/xeber/Nazir_1995_2019_cu_illerde_Azərbaycanın_neft_sektoruna_106_milyard_dollardan_cox_investisiya_yatirilib_1545597

⁷⁴ “Azəri-Çıraq-Günəşli” və “Şahdəniz” üzrə gəlirlər-1 yanvar 2022-ci il tarixinə: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. – Yanvar 06, 2022. URL: [https:// www.oilfund.az/fund/press-room/news-archive/1513](https://www.oilfund.az/fund/press-room/news-archive/1513)

və hasilatın pay bölgüsü haqqında düzəliş edilmiş və yenidən tərtib olunmuş sazişin imzalanması ilə nəticələndi. “Əsrin müqaviləsi”nin müddəti 2024-cü ildən 2050-ci ilə qədər uzadıldı. Razılaşmaya görə, SOCAR-ın müqavilədəki iştirak payı iki dəfədən çox artırılaraq 11,6 faizdən 25 faizə çatdırılıb. Qarşıdakı 32 il ərzində layihəyə 40 milyard dollardan artıq investisiya yönəldilərək 500 milyon tondan çox neft çıxarılması nəzərdə tutulur.⁷⁵

Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılacaq həmin investisiyalar ölkənin iqtisadi inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına, sosial rifahın yüksəlməsinə təkan verəcək, beynəlxalq neft bazarında öz mövqelərini möhkəmləndirməyə təsir göstərəcək. Ümumiyyətlə, xarici şirkətlərin Azərbaycanın neft yataqlarına həvəslə sərmayə qoyması və ötən dövr ərzində investisiya yatırımının bütün gözləntiləri üstələməsi nəinki neft-qaz sənayesinin, habelə ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafına dinamizm gətirdi.

“Şimal ixrac marşrutunun seçilməsi və reallaşdırılması” adlı II paragraf Bakı-Novorossiysk ixrac boru kəmərinin tikintisinə həsr olunub. Qeyd edilir ki, ixrac boru kəmərlərinin çəkilişi iqtisadi amillərlə yanaşı, mürəkkəb siyasi və geostrateji məsələlərin həlli ilə bilavasitə bağlı idi. ABŞ, Türkiyə, Rusiya və İranın regiondakı maraqları enerji ehtiyatlarının nəqləmə infrastrukturunu ilə əlaqədar qərarların qəbuluna güclü təsir göstərirdi. Buna görə də layihələrin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması ilə bərabər, Azərbaycanın siyasi mənafehlərinin regionda kəsişən geostrateji maraqlarla uzlaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu məsələlərin həlli isə uzunsürən gərgin və hərtərəfli müzakirələrdən asılı idi.

Rusiya ilə tarixən formalaşmış qarşılıqlı əlaqələrin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, nəhayət, 1996-cı il yanvarın 18-də Moskvada “Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında Azərbaycan neftinin Rusiya ərazisindən tranziti haqqında” müqavilə imzalandı.⁷⁶

Siyasi və iqtisadi xarakterli müxtəlif problemləri həll edərək

⁷⁵ “Azəri-Çıraq-Günəşli” neft yatağının işlənilməsi 2050-ci ilə qədər uzadılır // Azərbaycan. – 2017, 15 sentyabr. – s.1-3.

⁷⁶ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Moskvaya səfəri. Azərbaycan – Rusiya sazişləri imzalanmışdır // Xalq qəzeti. – 1996, 19 yanvar. – s.1.

tikinti işlərini başa çatdırmaq mümkün oldu. 1997-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan neftinin Bakı-Novorossiysk boru kəməri ilə nəql olunmasına başlandı.⁷⁷

Beləliklə, vaxt və maliyyə qıtlığı, gərgin geosiyasi mübarizə şəraitində Azərbaycanın ümumi maraqlarına uyğun strateji seçim edildi. Neft ixracı kəmərlərinin şaxələndirilməsi strategiyası çərçivəsində Şimal boru kəmərinin inşasına dair qərar qəbul olundu və həyata keçirildi.⁷⁸ Bu gün də fəaliyyətini davam etdirən ilk neft kəmərinin istismara verilməsi Azərbaycanın neft strategiyasının gerçəkləşməsində mühüm rol oynadı.

II fəslin “**Neft ixracı marşrutlarının şaxələndirilməsi. Qərb neft boru kəməri**” adlı III paragrafında Bakı-Supsa neft boru kəməri ilə bağlı məsələlər araşdırılır. Göstərilir ki, 1996-cı ilin mart ayının 8-də Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında ilkin neftin Gürcüstan ərazisindən nəql olunmasına dair hökumətlərarası saziş imzalandı.⁷⁹

Tikintinin gedişində meydana çıxan texniki və maliyyə problemləri işıqlandırılır, SOCAR və tərəfdaşları arasında yaranmış fikir ayrılığının həllinə diqqət yetirilir. Vurğulanır ki, Azərbaycan neftinin Qərb boru kəməri ilə Rusiyanın aşağı keyfiyyətli Urals sortu ilə qarışmadan təmiz şəkildə dünya bazarına çatdırılmasını təmin etdiyinə görə, bu layihənin tezliklə reallaşdırılmasına maraq yüksək idi. Belə ki, daha keyfiyyətli “Azeri Light” markalı neftin birbaşa beynəlxalq bazara çıxarılması iqtisadi cəhətdən sərfəli idi.

1999-cu il aprelin 17-də Supsada Qərb ixrac boru kəmərinin və Supsa terminalının rəsmi açılış mərasimi oldu. Bakı-Supsa neft boru kəmərinin istifadəyə verilməsi “Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsində ciddi addım idi. Bu, ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsinə və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına daha möhkəm əsas yaradırdı.

Boru kəmərinin neft şirkətləri üçün iqtisadi səmərəliliyi müəy-

⁷⁷ Azərbaycan neftinin şimal marşrutu ilə nəqlinə başlanmışdır // Azərbaycan. – 1997, 26 oktyabr. – s.2.

⁷⁸ Mehdiyev, Ə. Azərbaycan neftinin şimal ixrac boru kəməri // – Bakı: Geostrategiya, – 2012. №06(12), – s.12-17.

⁷⁹ Əsrin müqaviləsi / tərt. ed. H.Orucov. – Bakı: Azərneşr, – 1996, – s.99-110.

yən olunmuş nəqletmə tarifləri ilə şərtlənirdi. Əgər Novorossiysk li-
manına çıxan Şimal boru kəməri ilə hər ton neftə görə tarif 15,67
dollar təşkil edirdisə, Bakı-Supsa Qərb ixrac marşrutu ilə bir ton
neftin nəqletmə tarifi 3,14 dollar idi.⁸⁰

Beləliklə, Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında ilkin neftin nəq-
linə dair 1996-cı ilin mart ayında imzalanmış hökumətlərarası saziş
üç il ərzində icra olundu. Bakı-Supsa ixrac boru kəməri bütün tərəf-
lərin iqtisadi maraqlarına cavab verən marşrut kimi fəaliyyətə baş-
ladı. Boru xətti iqtisadi-maliyyə dividendləri ilə yanaşı, region ölkə-
lərinin geosiyasi çəkisinin artmasına, sülh və təhlükəsizliyin təmin
olunmasına öz təsirini göstərdi. Buna görə də onun iqtisadi əhəmiy-
yəti ilə siyasi və geostrateji rolu bir-birini tamamlayırdı. Bakı-Supsa
boru kəmərinin istifadəyə verilməsi Şərq-Qərb enerji və nəqliyyat-
kommunikasiya dəhlizinin inkişafına sanballı töhfə verdi. Nəhayət,
Qərb boru xətti Şimal marşrutu ilə yanaşı, əsas ixrac boru kəmərinin
həyata keçirilməsi yolunda model rolunu oynadı.⁸¹

Bu marşrutların istismarı prosesində texniki, iqtisadi, təhlükə-
sizlik və s. sahələrdə əldə olunan təcrübə gələcəkdə böyük neftin
ixracı ilə bağlı müxtəlif məsələlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb
edirdi.

**“Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac marşrutunun gerçəkləşməsi
üçrunda mübarizə: geosiyasi və iqtisadi aspektlər”** adlı IV para-
qrafda Əsas ixrac boru kəmərinin (BTC ƏİBK) çəkilişi ilə bağlı
məsələlər təhlil olunur. Zəngin material əsasında BTC-nin inşası
sahəsində meydana çıxmış iqtisadi və siyasi problemlər geniş araşdı-
rılır, onların aradan qaldırılması üçün Azərbaycan hökumətinin, xü-
susilə Prezident Heydər Əliyevin ardıcıl fəaliyyət göstərdiyi qeyd
edilir. Belə ki, ƏİBK-nin inşası məsələsi xarici neft şirkətlərinin
kommersiya maraqları ilə Azərbaycanın siyasi-iqtisadi və geosiyasi
mənafeələrinin uzlaşdırılmasının çətinliklərindən doğan gərgin müba-
rizə ilə müşayiət olunmağa başladı.

⁸⁰ Əsrin müqaviləsi / tərt. ed. Н.Оруцов. – Bakı: Azərnaşr, – 1996. – 112 s.; Гры-
зия снижает транзитно-нефтяной тариф // Mülkiyyət. – 1998, 17-24 noyabr. –
с.3.

⁸¹ Mehdiyev, Ə. İxrac marşrutlarının şaxələndirilməsi: Bakı-Supsa neft boru
kəməri // – Bakı: Geostrategiya, – 2013. №01(13), – s.25-30.

İlk günlərdən Türkiyə və Rusiya bu boru kəmərinin öz ərazilərindən keçməsi uğrunda gərgin fəaliyyətə başlamışdı. Çünki o, hər bir ölkə üçün böyük siyasi, iqtisadi və geostrateji dividendlər vəd edirdi. Azərbaycan Bakı-Ceyhan marşrutuna tərəfdar çıxmaqla nəinki iqtisadi maraqlarını, həm də siyasi və geostrateji mənafeələrini güdüdü. Bu baxımdan Azərbaycan hökuməti ümumi maraqlarının uzlaşdığı Türkiyə və ABŞ-ın dəstəyinə arxalanırdı. 1998-ci il oktyabrın 29-da Xəzər hövzəsi neftinin dünya bazarına Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutu ilə nəql olunmasını nəzərdə tutan “Ankara bəyannaməsi”nin imzalanması ƏİBK ilə bağlı gərgin müzakirələrin gətirdiyi dövrdə ciddi siyasi iradənin nümayişi idi.

Sərmayədarları razı salmağa çalışan Türkiyə 1999-cu ilin ortalarında güzəştə gedərək tranzit tarifini tədricən 3,5-4 dollardan 2,6 dollaradək endirməyə də razılıq vermişdi.⁸²

Nəhayət, 1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbulda keçirilən sammitinin gedişində “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin ərazisi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair saziş” imzalandı.⁸³

Hər üç dövlətin prezidentləri – H.Əliyev, E.Şevardnadze və S.Dəmirəl tərəfindən imzalanmış sənəd Əsas ixrac boru kəməri marşrutunun seçilməsi ilə bağlı uzunmüddətli müzakirə və mübahisələrə son qoydu.

Eyni zamanda, həmin mərasimdə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Türkiyə və ABŞ prezidentləri tərəfindən imzalanmış “İstanbul bəyannaməsi” Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin inşası və fəaliyyətinə siyasi dəstəyin yeni ifadəsi oldu.

Prezident Heydər Əliyev 2000-ci il martın 22-23-də Tbilisiyə səfəri gedişində tranzit tarifləri ilə bağlı bütün mübahisəli məsələlərin birdəfəlik həlli, tikinti işlərinə başlanılmasının sürətləndirilməsi və ləngimənin vura biləcəyi daha böyük zərərin qarşısının alınması məqsədilə qətiyyətli addım ataraq, Azərbaycanın 40 illik tariflərini

⁸² Кесамански, П., Гусейнов, Р. Психологическая атака // Mülkiyyət. – 1999, 25 may – 1 iyun. – c.3.

⁸³ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin İstanbul görüşləri // Xalq qəzeti. – 1999, 19 noyabr. – s.2.

Gürcüstana bağışladı.

Heydər Əliyevin bu qərarı ilk baxışda Azərbaycanın iqtisadi mənafeələrinə zidd mövqe kimi təsir bağışlasa da, əslində, uzaqgörən, ölkənin və bütövlükdə regionun siyasi və iqtisadi inkişafı baxımından gələcəyə hesablanmış və həmin anda vəziyyətdən çıxış üçün cəsarətli və müdrik addım idi. Heydər Əliyev ölkəsinin iqtisadi və geosiyasi maraqlarının qorunması baxımından strateji əhəmiyyətli qərar qəbul etmişdi. Əvvəla, Azərbaycanın tranzitdən ildə 30 milyon dollar qiymətləndirilən gəlirdən məhrum olmasına baxmayaraq, layihənin sürətlə həyata keçirilməsi nəticəsində 40 ildə hasilatçı ölkə kimi dəfələrlə çox gəlir əldə edəcəkdi. Digər tərəfdən, Gürcüstan Azərbaycanın Qərbə çıxışı üçün mühüm geosiyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. İqtisadi cəhətdən inkişaf edən Gürcüstanla strateji tərəfdaşlıq Azərbaycanın mənafeələrinə uyğun idi. Azərbaycan neftinin Gürcüstan ərazisi ilə dünya bazarına daha əlverişli marşrutla daşınması və bu layihənin hər iki ölkənin iqtisadi inkişafına ciddi təsiri nəticə etibarlı ilə onların geosiyasi mövqeyinin güclənməsinə və siyasi müstəqilliklərinin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi.

2002-ci ilin sentyabrın 18-də Bakının yaxınlığındakı Səngəçal qəsəbəsində təməli qoyulan BTC-nin Azərbaycan hissəsində inşaa işləri 2005-ci ildə başa çatdırıldı. Mayın 25-də Səngəçal terminalında onun açılış mərasimi keçirildi. Nəhayət, “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasil edilən Azərbaycan nefti 2006-cı il mayın 28-də BTC kəməri ilə Ceyhan terminalına çatdı. Bu münasibətlə Azərbaycan xalqına müraciətində Prezident İlham Əliyev qeyd edirdi: *“Vaxtilə əfsanə kimi görünən bu layihə artıq gerçəklikdir... Çox əlamətdar hadisədir ki, Azərbaycan neftinin Ceyhan terminalına daxil olması Respublika Gününə təsadüf etdi. Bu hadisə də böyük rəmzi xarakter daşıyır. Çünki Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin rolu danılmazdır və çox əhəmiyyətlidir”*.⁸⁴

Beləliklə, tikintisi uğrunda Azərbaycanın gərgin mübarizə apardığı və neft strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olan BTC ƏİBK fəaliyyətə başladı. Xəzər dənizində hasil olunan böyük neftin

⁸⁴ Əliyev, İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir: [114 cildə] / İ.Əliyev. – c. 17. – Bakı: Azərneşr, – 2014, – s.173.

daha əlverişli marşrutla birbaşa dünya bazarına çatdırılması üçün geniş imkanlar açıldı. Bu işə ölkənin iqtisadi potensialının stimullaşdırılması və sürətli inkişafın təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. BTC regional iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşməsinə, siyasi əlaqələrin genişlənməsinə və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərən amil kimi qiymətləndirilir.

Göründüyü kimi, regionda kəşifən geoiqtisadi və geosiyasi maraqlar müxtəlif ekologiya problemlərinin şışirdilməsi, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının layihə əleyhinə çıxışlara səfərbər olunması, bank-maliyyə qurumları vasitəsilə təzyiqlərin gücləndirilməsi və başqa maneələr formasında təzahür edərək, Əsas ixrac boru kəməri layihəsinin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərini müşayiət etmişdir. Bu amillər BTC boru kəmərinin gerçəkləşdirilməsi prosesinin gərgin və mürəkkəb xarakter almasını, uzun müddəti əhatə etməsini şərtləndirsə də, Azərbaycan və onun tərəfdaşlarının səmərəli və məqsədyönlü əməkdaşlığı qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi ilə nəticələndi. Azərbaycanın Xəzər sektorunda hasil olunan böyük nefti Aralıq dənizindəki Ceyhan limanına daşıyan BTC ƏİBK regionun həyatında mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən marşrut kimi fəaliyyətə başladı.⁸⁵ O, nəinki Azərbaycanda, hətta daha geniş coğrafi məkanda sosial-iqtisadi inkişafa, siyasi və strateji təhlükəsizliyə sanballı töhfə verir.

Dissertasiya işinin **III fəsl** **“Şahdəniz” müqaviləsi. Azərbaycanın qaz ixrac edən ölkəyə çevrilməsi**” adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir. **“Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin fəaliyyətə başlaması”** adlı I paraqrafda zəngin qaz ehtiyatlarına malik **“Şahdəniz”** yatağı üzrə müqavilənin həyata keçirilməsi, Azərbaycanın Türkiyə və Gürcüstana qaz ixrac edən ölkəyə çevrilməsi məsələləri araşdırılır. Göstərilir ki, intensiv kəşfiyyat işləri 1999-cu ilin mayında *“müqavilə sahəsində iri, dünya əhəmiyyətli qaz-kondensat yatağı tapıldığını”* və *“Azərbaycandan qaz ixracı məsələsinə ciddi yanaşmaq lazım gəldiyini bir daha sübut etdi”*.⁸⁶

⁸⁵ Mehdiyev, Ə. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri // – Bakı: Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, – 2013. № 4 (44), – s.135-146.

⁸⁶ “Şahdəniz” yatağında əldə edilmiş nəticələrin Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə təqdimat mərasimi // Xalq qəzeti. – 1999, 13 iyul. – s.1.

Tədqiqata cəlb olunmuş materiallar Türkiyə və Gürcüstanla çətin danışıqlar prosesini, müqavilələrin imzalanmasını işıqlandırmağa imkan yaradır. Qeyd olunur ki, “Şahdəniz”dən hasil olunacaq qazın ixracı üçün Azərbaycandan Gürcüstan ərazisi ilə Türkiyə sərhədinə-dək Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin (CQBK) tikintisinə 2004-cü ilin sonunda başlayan konsorsium işləri sürətlə apararaq, 2006-cı ilin may ayında başa çatdırdı. 2006-cı ilin noyabrında Səngəçal terminalına ötürülən “Şahdəniz” qazı Bakı-Tbilisi-Ərzurum boru kəməri ilə nəql olunaraq 2007-ci il iyulun 3-də Gürcüstan- Türkiyə sərhədinə keçdi. Bununla da CQBK 2007-ci ilin iyul ayında tam istifadəyə verildi.⁸⁷

“Şahdəniz-1” proqramı çərçivəsində qaz hasilatının başlanması və CQBK-nın istismara verilməsi həm Azərbaycanın, həm də Gürcüstanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına əsaslı təsir göstərdi. “Şahdəniz” qazına güvənən Azərbaycan 2007-ci ildən qaz idxalından imtina edərək, daxili tələbatını öz ehtiyatları hesabına ödəməyi qərara aldı. Axtarışlar “Şahdəniz” yatağının minimum 1 trilyon 200 milyard kubmetr qaz ehtiyatlarının olmasını təsdiq etdi. Davam etdirilən kəşfiyyat işləri nəticəsində 2017-ci ildə Azərbaycanın təbii qaz ehtiyatları artıq 2,6 trilyon kubmetr həcmində qiymətləndirilmişdir.⁸⁸

Xəzər dənizinin qaz potensialı Avropa ölkələrinin Azərbaycana marağını daha da artırır. Təsadüfi deyil ki, 2006-cı il noyabrın 6-da Brüsseldə “Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında enerji məsələləri üzrə strateji tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu” imzalandı. Bununla da Azərbaycan neftinin ardınca təbii qazının da Avropa bazarlarına çatdırılması perspektivləri genişləndi. 2019-cu ildə Türkiyənin qaz bazarında Azərbaycanın payı 20%-ə çatmışdır. Gürcüstanın təbii qaza tələbatının ödənilməsində isə Azərbaycanın rolu daha böyük idi – 97%.⁸⁹

⁸⁷ Heydər Əliyev milli neft strategiyasının banisidir // Xalq qəzeti. – 2014, 20 sentyabr. – s.6.

⁸⁸ Azərbaycanın maliyyə imkanları regionda istənilən layihənin həyata keçirilməsinə imkan verir // Azərbaycan. – 2017, 24 fevral. – s. 2.

⁸⁹ Nazir: Gürcüstanın daxili bazarında qazın 97%-ni Azərbaycan təmin edir: [Elektron resurs] / Report İnformasiya Agentliyi.– İyun 13, 2019. URL: report.az/energetika/nazir-gurcistanin-daxili-bazarında-qazın-97-ni-azerbaycan-təmin-edir; Türkiyənin qaz bazarında Azərbaycanın payı artır: [Elektron resurs] / Vergilər. – Yanvar 21, 2020. URL: vergiler.az/news/economy/6734.html

Beləliklə, müqavilənin imzalandığı dövrdə böyük mübahisələr doğuran “Şahdəniz” yatağının proqnozları artıqlaması ilə doğrultması nəinki Azərbaycanın təbii qaza olan daxili tələbatını ödəməyə imkan verdi, hətta ölkənin qaz ixracatçısına çevrilməsini şərtləndirdi. “Şahdəniz” müqaviləsi üzrə xarici neft şirkətləri ilə səmərəli əməkdaşlıq, qonşu dövlətlərlə qaz ixrac boru kəmərinin tikintisinə dair qarşılıqlı maraqlara söykənən sazişlərin imzalanması, meydana çıxan problemlərin qətiyyətlə ardıcıl şəkildə həll olunması CQBK kimi mühüm regional layihənin uğurla gerçəkləşməsi ilə nəticələndi. Bu kəmərin fəaliyyətə başlaması “Şahdəniz” yatağının işlənməsinin ikinci mərhələsinə yol açaraq, Azərbaycan qazının geniş Avropa bazarlarına çıxmasını təmin edən TANAP və TAP kimi strateji layihələrin meydana gəlməsinə təkan verdi və həyata keçirilməsinə mühüm baza yaratdı.

III fəslin **“Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin formalaşması və həyata keçirilməsi**” adlı II paragrafında “Nabukko” layihəsinin uğursuzluğa düçar olması fonunda Azərbaycanın qətiyyətli enerji siyasəti və Avropanın qaz təchizatçılarından birinə çevrilməsi ilə bağlı məqsədyönlü fəaliyyəti öyrənilir. Vurğulanır ki, 2011-ci il yanvarın 13-də Bakıda Prezident İlham Əliyev və Avropa Komissiyasının sədri X.M.Barrozu “Cənub qaz dəhlizi haqqında Birgə Bəyannamə”ni imzaladılar.⁹⁰

Bununla da Azərbaycan qazının Avropa bazarına çıxışı üçün mühüm siyasi razılaşma əldə olundu.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Nabukko” layihəsində bütün iştirakçı dövlətlərin öz maraqları var idi. Maraqların uzlaşdırılması sahəsində çətinliklər isə danışıqlar prosesini uzadırdı. Qərb dövlətlərinin məsuliyyəti öz üzərinə götürməkdən çəkinərək, qətiyyətsiz davranması “Nabukko” layihəsini sonu görünməyən müzakirə obyektinə çevirdi. Buna görə də Azərbaycanın 2011-ci ilin oktyabr və 2012-ci ilin iyun ayında Türkiyə ilə TANAP layihəsi haqqında müqavilə imzalamaqla təşəbbüsü ələ alması “Nabukko” layihəsinin əvvəl düşünüldüyü marşrut üzrə həyata keçirilməsinin gündəlikdən çıxarılması ilə nəticələndi.

Azərbaycan özünün siyasi-iqtisadi və geosiyasi maraqlarından

⁹⁰ Sənədlərin imzalanması mərasimi // Azərbaycan. – 2011, 14 yanvar. – s.1.

çıxış edərək, Qərb ilə əməkdaşlığın yeni formatını təklif etdi. Qarşılıqlı mənafeələrin uzlaşdırılması nəticəsində TANAP-ın davamı kimi TAP layihəsi meydana çıxdı. Bununla da “Şahdəniz-2”, CQBK, TANAP və TAP-dan ibarət olan “Cənub qaz dəhlizi” layihəsi formalaşdı.

2018-ci il mayın 29-da Xəzər sahilində Səngəçal terminalında təməli dörd il əvvəl qoyulmuş “Cənub qaz dəhlizi”nin rəsmi açılışı keçirildi. İyunun 12-də isə Türkiyədə layihənin daha bir mühüm hissəsini təşkil edən TANAP boru kəməri istifadəyə verildi.⁹¹

Bununla da Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda hasil olunan qazın Türkiyə və Avropa bazarlarına çıxarılması üçün strateji əhəmiyyətli layihənin başa çatdırılması istiqamətində mühüm addım atıldı. Bu layihənin sonuncu seqmenti olan TAP-ın inşası isə 2020-ci ildə başa çatdı. Həmin il dekabr ayının 31-də bu kəmərlə Azərbaycan qazının İtaliyaya nəqlinə başlanıldı.⁹² İstifadəyə verilmiş “Cənub qaz dəhlizi”nin yekun dəyəri nəzərdə tutulduğundan xeyli az – 33 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirildi.⁹³

Xəzər dənizindən İtaliyanın cənubunadək 3500 km uzanan bu kəmərlər həm Azərbaycanın, həm də tranzit ölkələrin və Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması, iqtisadi və geosiyasi maraqlarının qorunması baxımından strateji əhəmiyyətli layihədir.⁹⁴ “Cənub qaz dəhlizi” ona bağlı bütün ölkələrin qarşılıqlı faydalı, iqtisadi-siyasi əməkdaşlığının inkişafına yeni təkan verəcək, sosial tərəqqisinə xidmət edəcək.

“Dövlət Neft Fondunun yaradılması və fəaliyyətinin əsas

⁹¹ İlham Əliyevin yeni global layihəsinin – TANAP-ın açılışı. Qurtuluş missiyasının növbəti möhtəşəm zəfəri oldu // Azərbaycan. – 2018, 13 iyun. – s.1.

⁹² SOCAR: Cənub Qaz Dəhlizi ilə Avropaya ilk qaz çatdırılıb: [Elektron resurs] / Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi (AZƏRTAC). – Dekabr 31, 2020. URL: https://azertag.az/xeber/SOCAR_Cenub_Qaz_Dehlizi_ile_Avropaya_ilk_qaz_chat_dirilib-1679107

⁹³ “Cənub qaz dəhlizi”nin tamamlanmasından sonra Azərbaycan beynəlxalq bazarlara ixracı artırıb. Prezident İlham Əliyevin çıxışı // Azərbaycan. – 2022, 5 fevral. – s.2.

⁹⁴ Mehdiyev, A. Enerji Kaynaklarının Naklinde Azerbaycan-Türkiye İşbirliği: ”Nabucco”dan “Güney Gaz Koridoru”na // – Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, – 2018. № 34/97, – s.241-264.

istiqamətləri” adlanan iki paragrafdan ibarət IV fəsil neft gəlirlərinin toplanması, idarə olunması və istifadə edilməsi məsələlərinin araşdırılmasına həsr olunub. **“Süveren fondların fəaliyyəti ilə bağlı beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan qanunvericiliyi”** adlı I paragrafda bəzi ölkələrin praktikasına qısa nəzər salınır, Qazaxıstan modelinin əsas aspektləri və Azərbaycanın bu sahədə qanunvericilik bazası ümumi təhlil edilir.

Dünya təcrübəsini və beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrini nəzərə alan Azərbaycan hökuməti 1999-cu il dekabrın 29-da Dövlət Neft Fondunu təsis etdi. Göstərilir ki, Fond *“... mənfəət neftinin satışından daxil olan valyuta vəsaitlərinin və digər gəlirlərin toplanması və səmərəli idarə edilməsi, həmin vəsaitlərin öncül sahələrin inkişafına və sosial-iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təmin etmək məqsədilə”* yaradılmışdır.⁹⁵

Beləliklə, dərin sosial-iqtisadi problemlərin qısa zamanda həlli zərurəti ilə üzləşən Azərbaycan hökuməti gələcək və indiki nəsillərin mənafelərini uzlaşdıran öz modelini yaratmağı məqsəduyğun saydı. O dövrdə Fondun bu hüquqi müstəviyə söykənərək, bilavasitə funksiyalarının icrasına başlaması ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm hadisə oldu.

“ARDNF-in fəaliyyətinin əsas istiqamətləri” başlıqlı II paragrafda Fondun fəaliyyətinin başlıca sahələri qısa şəkildə təhlil olunur. Qurumun illik hesabatları əsasında 2001-2020-ci illərdə onun ümumi gəlirlərinin dinamikası izlənmiş, həmin dövrdə daxil olan valyuta vəsaitinin 164,9 mlrd ABŞ dolları təşkil etdiyi vurğulanmışdır. Eyni zamanda, Neft Fondunun yığım və xərclər balansı nəzərdən keçirilmiş, fəaliyyətinin əsas prinsipləri işıqlandırılmışdır. Araşdırma göstərmişdir ki, Fond dövlət büdcəsinin formalaşmasında və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, 2003-2020-ci illərdə ARDNF-in ehtiyatlarından dövlət büdcəsinə 112 milyard 140 milyon manat köçürülmüşdür. Bununla yanaşı, Fond digər

⁹⁵ Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. URL:

<https://www.oilfund.az/storage/images/qqh59kviix.pdf>

strateji əhəmiyyətli layihələrin maliyyələşdirilməsini həyata keçirmişdir. Statistik materiallar 2001-2020-ci illərdə həmin istiqamətlər üzrə vəsaitin istifadə dinamikasını nəzərdən keçirməyə imkan yaradır.⁹⁶

Aydın olmuşdur ki, bu sırada qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmiş, BTC-nin tikintisi, strateji əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun, Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin çəkilişi, gənclərin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının və sair mühüm layihələrin maliyyələşdirilməsi prioritet yer tutmuşdur.

Dövlət Neft Fondunun fəaliyyətini səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri də şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinə riayət olunmasına daim diqqət yetirilməsidir.

Beləliklə, Dövlət Neft Fondunun təsis edilməsi ilə bağlı qərarın qəbulu neft strategiyasının həyata keçirilməsində obyektiv zərurətdən doğan, sosial-iqtisadi və siyasi amillərin tələblərinə uyğun strateji əhəmiyyətli addım kimi qiymətləndirilməlidir. Müasir dövrün çağırışlarını və gələcək nəsillərin mənafeələrini uzlaşdıran Fond qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirərək, səmərəli institut kimi formalaşmış inkişaf etmişdir. ARDNF-in gəlirləri ölkənin maliyyə müstəqilliyinə və sərbəst iqtisadi addımlarına əlverişli şərait yaratmışdır. Toplanmış maliyyə ehtiyatları, gəlirlərin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan idarəçilik mexanizmləri ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin qorunması, sosial-iqtisadi inkişafı və hərbi quruculuq sahəsində mühüm vəzifələrin həllinə əvəzsiz töhfə vermişdir.⁹⁷

“Nəticə”də tədqiqatın yekunları ümumiləşdirilir, gələcək fəaliyyət dövrü üçün bir sıra tövsiyələr verilir. Tədqiqat işinin qarşısında qoyulmuş vəzifələrlə bağlı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

– Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunması və dərin sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılması işində yeganə iqtisadi baza

⁹⁶ Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. İllik hesabat 2001 / – Bakı: [n.y.], – 2002. – 62 s.; Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. İllik hesabat 2020 / – Bakı: [n.y.], – 2021. – 66 s.

⁹⁷ Mehdiyev, Ə. Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun sosial və infrastruktur layihələrində iştirakı // UMTEB International Kongress on Vocational and Technical Sciences-X, Full Text Book, – Nakhchivan: Nakhchivan University, – October 16-18, – 2020, – p. 471-476.

(eyni zamanda vacib siyasi amil) rolunu yenidən dirçəlmiş neft-qaz sənayesi oynaya bilərdi. O zaman bu ağır vəzifənin öhdəsindən gəlməyə yetərli potensialı olmayan Azərbaycan üçün Xəzər neftinə böyük maraq göstərən, bu sahəyə tələb olunan həcmdə sərmayə yatırmağa və müasir texnologiyalar gətirməyə qadir olan fəvqəlmillə neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq həyatı zərurət kəsb edirdi.

– Mövzunun tədqiqi göstərir ki, Azərbaycanda vaxtaşırı baş verən siyasi hakimiyyət dəyişiklikləri və ölkənin milli maraqlarından doğan strateji vəzifələr xarici şirkətlərlə hələ 1990-91-ci ildən başlanmış danışıqlar prosesinin uzanmasına və bir neçə mərhələdən (1990/91-1992-ci il mart, 1992-ci il iyul-1993-cü il iyun, 1993-cü il iyun-noyabr, 1994-cü il fevral-iyul, 1994-cü il iyul-sentyabr) keçməsinə səbəb oldu.

– Öyrənilən materialdan aydın olur ki, 1994-cü ilin iyul ayında İstanbulda razılaşdırılmış kommersiona şərtləri bir sıra cəhətlərinə görə müqavilənin əvvəlki variantlarından fərqlənirdi. Əvvəla, tərəflərin real gəliri ilkin layihələrdəki kimi, maliyyə baxımından yox, iştirakçıların əldə edəcəyi faktiki neftin həcmi ilə ölçülürdü. Bu isə 30 illik dövrdə inflyasiyanın təsirini minimuma endirirdi. Digər tərəfdən, gəlir neftinin bölüşdürülmə qrafikində də Azərbaycanın maraqlarına uyğun dəyişikliklər edilmişdi. Səmt qazının ölkəyə pulsuz verilməsi və bir sıra başqa yeniliklər də Azərbaycanın iqtisadi və siyasi mənafeələrini nəzərə alırdı.

– Danışıqların ABŞ-ın Hyuston şəhərində keçirilmiş axırncı mərhələsində Azərbaycan Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı geosiyasi təzyiqlərin dəf edilməsinə nail oldu. Bununla da xarici şirkətlərlə Azərbaycanın ortaq maraqlarını ifadə edən işlək mexanizmə əsaslanan müqavilə layihəsinin hazırlanması başa çatdı.

– 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış və “Əsrin müqaviləsi” adını almış saziş Azərbaycan iqtisadiyyatına irihəcmli investisiya və müasir texnologiyaların gətirilməsi, habelə iştirakçıların təmsil olunduğu geniş coğrafi məkan baxımından diqqəti cəlb edir. Altı xarici ölkəni – ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə və Səudiyyə Ərəbistanını təmsil edən on nəhəng şirkətlə əməkdaşlıq Azərbaycanın strateji seçiminin təzahürü olub, onun beynəlxalq mövqelərinin də möhkəmlənməsinə xidmət etməli idi. Hazırda

müqavilədə həm regionun əsas dövlətləri, həm də Qərb və Şərqi aparıcı ölkələri təmsil olunur.

– Saziş Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi siyasi xəttini həyata keçirmək qətiyyətini nümayiş etdirməklə yanaşı, dünya birliyi ilə sıx əlaqələr yaratmaq niyyətini də açıq göstərdi. Tədqiqat bir daha təsdiq edir ki, “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra xarici şirkətlərin Azərbaycanın Xəzər dənizi sektorundakı perspektivli neft-qaz strukturlarına marağı daha da artdı. Bununla da milli neft strategiyasının formalaşması və inkişafı prosesi vüsət aldı.

– Araşdırmanın nəticələrinə əsasən demək olar ki, imzalanmış müqavilələrin kapitaltutumuluğu, nəhəng xarici şirkətlərin sayının getdikcə artması, təmsilçilərin coğrafi miqyasının genişlənməsi, SOCAR-ın müqavilələrdəki iştirak payının ardıcıl böyüməsi və s. neft strategiyasının əsas xüsusiyyətləri kimi qabarıq nəzərə çarpır.

– Neft strategiyasını səciyyələndirən digər cəhət bundan ibarət idi ki, müqavilələrin əsas iştirakçıları sırasında dünyanın tanınmış fəvqəlmillə şirkətləri öncül mövqə tuturdu. Bu isə sazişlər üzrə böyük sərmayə qoyuluşuna və qabaqcıl texnologiyaların ölkənin yanacaq-enerji sektorunda tətbiqinə əlverişli yol açırdı.

– Neft strategiyasının ardıcıl həyata keçirilməsi həm də Azərbaycanın beynəlxalq siyasi mövqələrinin güclənməsində mühüm rol oynadı. Bir sıra ölkə prezidentlərinin və hökumət başçılarının (ABŞ, Rusiya, Fransa, Türkiyə və s.) müəyyən iri şirkətlərin neft-qaz sazişlərinə cəlb olunmasına xüsusi diqqət yetirməsi və sənədlərin imzalanma mərasimində iştirak etməsi Azərbaycanın həmin ölkələr ilə siyasi-iqtisadi münasibətlərinin inkişafına daha əlverişli zəmin yaradırdı.⁹⁸

– Eyni zamanda, dünyanın və regionun aparıcı dövlətlərinin, həmçinin böyük potensiala malik fəvqəlmillə şirkətlərin Azərbaycanda karbohidrogen ehtiyatlarının birgə işlənməsində fəal iştirakı əməkdaşlıq yolunda əngələ çevrilmiş Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsində qarşılıqlı anlaşmanın əldə olunmasında ciddi addımların

⁹⁸ Mehdiyev, A. The impact of the oil strategy on the geopolitical position of Azerbaijan // 4th International New York Conference on Evolving Trends in Interdisciplinary Research and Practices, Full texts book, – Manhattan, New York City: – May 2-4, – 2021, – p.72-82.

atılmasına və problemin həllinə təkan verdi.

– Məsələnin öyrənilməsi göstərir ki, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev müqavilənin vaxtında və ardıcıl reallaşdırılması məqsədilə prosesi xüsusi nəzarətdə saxlayır və mütəmadi olaraq görüşlər keçirir, hesabatlar alırdı. Ciddi Prezident nəzarəti konsorsiumun fəaliyyətinin düzgün qurulmasına, ləngimələrin qarşısının vaxtında alınması üçün səmərəli texniki-təşkilati tədbirlərin görülməsinə və operativ siyasi qərarların qəbul olunmasına imkan verirdi.

– ABƏŞ ilə “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərinin qorunması Prezident İlham Əliyevin də siyasi xəttinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Ötən illər ərzində qarşılıqlı anlaşma və ortaq maraqların təmin olunması şəraitində davam edən işbirliyi 2017-ci il sentyabrın 14-də “Əsrin müqaviləsi”nin müddətinin 2050-ci ilədək uzadılmasını şərtləndirdi. 2018-ci ildə isə “BP” və “Equinor” (“Statoyl”) şirkətləri ilə daha üç müqavilə imzalandı. Bu isə Azərbaycanın hələ zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olduğunu və dünyanın aparıcı neft şirkətlərinin SOCAR-la uzunmüddətli əməkdaşlığı davam etdirməyə böyük maraq göstərdiklərini təsdiqləyir.

– Tədqiqat sübut edir ki, layihələrin həyata keçirildiyi dövrdə bu sahəyə xarici sərmayə qoyuluşu dinamik şəkildə artmışdır. 1995-ci ildən etibarən neft-qaz sənayesinə yönəldilmiş xarici investisiyaların həm mütləq həcmi, həm də iqtisadiyyata yatırılmış xarici kapitalda xüsusi çəkisi ildən-ilə yüksəlmişdir. Statistik məlumatlar göstərir ki, 2019-cu ilədək Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə yatırılmış xarici sərmayənin həcmi 85 milyard dollara çatmışdır. Bu isə ilkin proqnozları artıqlaması ilə üstələyir.

– İrihəcmli investisiyanın cəlb olunması müasir qazma qurğularının tikilməsinə, yeni texnologiyalara əsaslanan neft infrastrukturunun, o cümlədən şaxələndirilmiş ixrac boru kəmərləri sisteminin qurulmasına imkan yaratdı. Amma qeyd edilməlidir ki, ixrac marşrutlarının seçilməsi və boru kəmərlərinin inşası regionda geosiyasi

maraqları toqquşan müxtəlif dövlətlərin gərgin siyasi mübarizəsi şəraitində gerçəkləşdirilmişdir.⁹⁹

Yüksək tranzit tarifinə və neftin aşağı keyfiyyətinə görə Şimal marşrutu iqtisadi cəhətdən uduzsa da, Rusiya ilə iqtisadi-siyasi münasibətlərin inkişafı və geosiyasi tarazlığın qorunması naminə Azərbaycan hər iki marşrutdan istifadə olunmasına üstünlük verdi.

Bakı-Supsa boru kəmərinin istifadəyə verilməsi keyfiyyətli Azərbaycan neftinin təmiz şəkildə “Azeri Light” markası ilə bilavasitə beynəlxalq bazarlara çıxarılmasına zəmin yaratdı, BTC Əsas ixrac boru kəmərinin layihələndirilməsi və istismar olunması ilə bağlı məsələlərin həllində nümunəvi model rolunu oynadı.

– Araşdırma belə qənaəti daha da möhkəmləndirir ki, ixrac boru kəmərinin şaxələndirilməsində və Azərbaycan neftinin beynəlxalq bazarlara daha etibarlı şəkildə çatdırılmasında böyük əhəmiyyətə malik BTC marşrutu layihəsinin reallaşdırılması ciddi iqtisadi, geosiyasi, texniki və maliyyə problemlərinin aradan qaldırılması ilə müşayiət olundu. Lakin “Əsrin müqaviləsi”ndə Əsas ixrac boru kəmərinə dair əksini tapmış bəndin həyata keçirilməsi sahəsində qətiyyətli mövqeyi və məqsədyönlü fəaliyyəti ilə Prezident Heydər Əliyev maliyyə problemlərini qabardan xarici şirkət rəhbərlərinin və geosiyasi mübarizə aktorlarının müqavimətini qırmağa, ləngiməyə baxmayaraq, boru xəttinin məhz Türkiyənin Ceyhan limanına çəkilməsi ilə bağlı əməli işlərin başlanmasına nail oldu. Sonrakı dövrdə bu xətti ardıcıl davam etdirən Prezident İlham Əliyevin söyləri sayəsində BTC-nin inşası uğurla başa çatdırıldı.

– Göründüyü kimi, məhz “Əsrin müqaviləsi”ndən başlanan yol Xəzər dənizindəki zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının istismarı sahəsində Azərbaycan ilə xarici şirkətlər arasında qarşılıqlı faydalı və sistemli əməkdaşlığın əsasını qoydu. Ondan sonra bağlanmış müqavilələr əsasında inkişaf etdirilən bu uğurlu tərəfdaşlıq isə yeni konseptual ideyaların, o cümlədən böyük potensiala malik “Şahdəniz-2”, TANAP və TAP layihələrinin yaranmasına gətirib çıxardı. Belə ki, “Şahdəniz” qaz yatağında hasilatın başlanması və Bakı-Tbilisi-

⁹⁹ Mehdiyev, Ə. Azərbaycanın neft ixrac boru kəməri marşrutlarının şaxələndirilməsi məsələsinə dair // ATLAS International Congress on Social Sciences 7, Proceeding book, – Budapest: – September 23-25, – 2020, – p.632-644.

Ərzurum boru kəmərinin istismara verilməsi ilə Azərbaycanın qaz ixrac edən ölkəyə çevrilməsinin təmali qoyuldu. Bununla Azərbaycan nəinki özünün, həm də Gürcüstan və Türkiyənin enerji təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə, regional əməkdaşlığın dərinləşməsinə sanballı töhfə verdi.

– Mövzunun öyrənilməsi göstərir ki, Azərbaycan iqtisadi və geosiyasi maraqlarını qətiyyətlə qoruyaraq, 2011-2012-ci illərdə Türkiyə ilə əməkdaşlıq şəraitində yeni təşəbbüslə çıxış etdi. TANAP layihəsi ilə bağlı razılığa gələn ölkələr üç ildən sonra – 2015-ci ildə onun tikintisinə başladılar. Beləliklə, yeni layihə – “Cənub qaz dəhlizi” formalaşmağa başladı. 2018-ci ildə istifadəyə verilmiş bu boru xətti Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Albaniya, İtaliya və Balkan ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığının və enerji təhlükəsizliyinin güclənməsinə, həm də Azərbaycanın Avropa enerji bazarlarında mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

– Xarici ölkələrin sınaqdan çıxmış təcrübəsini və özünün real problemlərinin həlli zərurətini nəzərə alan Azərbaycan bugünkü və gələcək nəsillərin ortaq maraqlarına xidmət prinsiplərinə söykənən Dövlət Neft Fondunu təsis etdi. ARDNF-in illik hesabatlarının dərinləndirilməsinə əsasən demək olar ki, vəsaitlərin yığımlı funksiyasını diqqət mərkəzində saxlayan qurum həm də ölkənin əlahiddə cari problemlərinin, xüsusilə qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət məsələlərinin həllində fəal iştirak edir. Bununla yanaşı, BTC, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri, “Cənub qaz dəhlizi”, gənclərin xarici ölkələrdə təhsili və s. strateji infrastruktur layihələrinin və sosial proqramların maliyyələşdirilməsi sahəsində davamlı və məqsədyönlü fəaliyyət Azərbaycanın siyasi, sosial-iqtisadi, humanitar inkişafında çox böyük rol oynadı. Aktual vəzifələrin yerinə yetirilməsinə mühüm töhfəsi Fondun yaradılmasının və fəaliyyətinin özünü doğrultduğunu təsdiq edir.¹⁰⁰

Beləliklə, milli neft strategiyasının əsasını qoymuş “Əsrin müqaviləsi”, xarici neft şirkətləri ilə səmərəli əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən digər sazişlər nəinki neft-qaz sənayesinin dirçəlməsi

¹⁰⁰ Мехтиеv, А. Азербайджанская модель накопительных фондов // – Москва: Современная наука: актуальные проблемы теории и практики, Серия Экономика и право, – 2018. №11, – с.78-82.

və inkişafına ciddi təkan verdi, eləcə də Azərbaycanın sosial-iqtisadi yüksəlişinə və siyasi müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə əlverişli zəmin yaratdı, dünya birliyinin tamhüquqlu üzvü kimi öz yerini tutmasına, regional əməkdaşlıq və təhlükəsizliyə, Ermənistanın 30 ilə yaxın hökm sürən işğalına, habelə erməni separatizminə Vətən müharibəsində və 2023-cü ilin sentyabrında lokal antiterror əməliyyatında son qoymaqla ərazi bütövlüyünü və suverenliyini tam bərpa etməsinə geniş perspektivlər açdı. Bununla belə, Azərbaycan neft strategiyasının həyata keçirilməsində ciddi geosiyasi və geoiktisadi maneələri, ölkədəki kəskin siyasi və iqtisadi problemləri aradan qaldıraraq, qazandığı uğurları və zəngin təcrübəni dərinlən təhlil etməli, nəticələrdən bu sahədə fəaliyyətin daha səmərəli şəkildə qurulması üçün istifadə olunmalıdır.

Əvvəla, ölkənin mənafeləri və zamanın yeni çağırışları nəzərə alınmaqla xarici neft-qaz şirkətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın davam etdirilməsi zəruri sayılmalıdır. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanması ilə Qərbin Azərbaycanın yanacaq-enerji resurslarına daha böyük maraq göstərməsi bu sahədə birgə fəaliyyətin aktuallığını artırır.

İkinci, xarici şirkətlərin maliyyə-iqtisadi maraqlarının tam təmin olunmasına yaradılan şəraitə adekvat olaraq həmin sərmayəçilərin təmsil etdiyi ölkələrdə və beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın iqtisadi-siyasi mənafeələrinin layiqincə qorunması üçün tərəfdaş şirkətlərlə birgə səylərin artırılması lazımdır.

Üçüncü, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici neft-qaz şirkətlərində çalışan yerli vətəndaşların əmək və sosial hüquqlarının daha etibarlı şəkildə qorunması diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bu məqsədlə həmin kompaniyalarda həmkarlar təşkilatının yaradılması və onların fəaliyyəti üçün lazımi şəraitin təmin olunması sahəsində tədbirlər görülməlidir.

Dördüncü, uğurla həyata keçirilən neft strategiyası nəticəsində ölkəyə daxil olan gəlirlərin toplandığı Dövlət Neft Fondunun strateji yığım funksiyasının tədricən prioritet olaraq daha səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsinə diqqətin artırılması faydalı olardı. Belə ki, ötən dövrdə baş vermiş qlobal maliyyə-iqtisadi böhranlar və onların fəsadlarının aradan qaldırılması sahəsində qazanılan təcrübə əldə

olunmuş valyuta ehtiyatlarının qorunması, istifadə və idarə edilməsi siyasətinin daim təkmilləşdirilməsinin aktuallığını göstərir.

Beşinci, ölkənin perspektiv maraqları qeyri-neft sektorunun üstün inkişaf xəttinin gücləndirilməsi zərurətini bir daha ön plana çıxarır. Xüsusən ölkədə dünyanın yüksək texnologiyaya malik şirkətlərinin müəssisələrinin açılmasını stimullaşdırmaq xaricdə təhsil alan gənclərin potensialından daha səmərəli istifadə edilməsinə, müasir tələblərə cavab verən ixtisaslı kadrların formalaşmasına, ümumiyyətlə, iqtisadi dayanıqlığa təkan verir. Yalnız bu sahədə davamlı irəliləyişə nail olmaqla iqtisadiyyatın neft gəlirlərindən asılılığını maksimum azaltmaq və daha sabit inkişaf yoluna keçmək, karbohidrogen resurslarından toplanmış valyuta ehtiyatlarının lazımı hissəsinin gələcək nəsillərə təminatlı saxlanması mümkündür.

Altıncı, neft-qaz sənayesinin yenidən qurulması və inkişafında xarici sərmayəçilərlə səmərəli əməkdaşlığı, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli, ərazi bütövlüyünün bərpası naminə müdafiə qabiliyyətinin və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmləndirilməsi sahəsində məqsədyönlü neft siyasəti ilə Azərbaycan nəinki özünün tərəqqisi, habelə regionda təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin olunmasına, qarşılıqlı faydalı əlaqələrin təşviqinə töhfə verən nümunəvi tərəfdaşlıq və fəaliyyət modeli nümayiş etdirdi. Bütün iştirakçıların bəhrələndiyi konstruktiv enerji siyasətinə söykənən bu təcrübənin öyrənilməsi və daha geniş miqyasda təqdimatı beynəlxalq aləmdə əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşmasına pozitiv təsir göstərə bilər.

Nəhayət, yeddinci, Bakının neft sənayesi mərkəzi kimi, XIX əsrin sonlarından indiyədək Azərbaycanın və regionun sosial-iqtisadi inkişafında, siyasi və strateji əhəmiyyətinin artmasında, beynəlxalq aləmdə tanınmasında mühüm rol oynadığını, dünya iqtisadiyyatına töhfəsini nəzərə alaraq, həm ölkənin, həm də onun paytaxt şəhəri taleyində dönüş nöqtəsi təşkil edən 15 sentyabr tarixinin (şəhərin eser, menşevik və daşnak silahlı qüvvələrinin əsarətindən azad edildiyi gün) rəsmi şəkildə “Bakı şəhəri günü” elan edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu qərar şəhərin ictimai-siyasi və mədəni həyatının daha da zənginləşməsinə, dünyada daha geniş təbliğ olunmasına yeni imkanlar açardı.

Dissertasiyanın əsas elmi-nəzəri müddəaları müəllifin nəşr olunmuş əşğıdğıkđ əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycanında neft erasının başlanması // Bakı: “Tarix və onun problemləri”, – 1998. №2, – s.147-154.
2. Müstəqil Azərbaycanın neft strategiyası // Bakı: “Tarix və onun problemləri”, – 2003. №1, – s.219-234.
3. Azərbaycan neft sənayesində xarici kapital: tarixi təcrübə və perspektivlər // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2003. №1, – s.101-109.
4. О нефтяной стратегии Азербайджана // В книге «Слово ученикам. К юбилею ректора Российского государственного гуманитарного университета Пивовара Е.И. М.: Исторический факультет МГУ, 2009 (отв. ред. Власов А.В.), – с.99-107.
5. Geosiyasi mübarizənin qalibi: “Əsrin müqaviləsi” // Bakı: “Geostrategiya”, – 2011. №02 (02), – s.34-42.
6. Azərbaycanın neft strategiyası: inkişafı və əsas xüsusiyyətləri // Bakı: “Geostrategiya”, – 2012. №01 (07), – s.5-14.
7. Azərbaycan neftinin şimal ixrac boru kəməri // Bakı: “Geostrategiya”, – 2012. №06 (12), – s.12-17.
8. İxrac marşrutlarının şaxələndirilməsi: Bakı-Supsa neft boru kəməri // Bakı: “Geostrategiya”, – 2013. №01 (13), – s.25-30.
9. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri // Bakı: “Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə”, – 2013. №4 (44), – s.135-146.
10. Regionun enerji təhlükəsizliyində Azərbaycanın rolunun güclənməsi: Cənubi Qafqaz Boru Kəməri // Bakı: “Geostrategiya”, – 2015. №03 (27), – s.3-7.
11. Azərbaycan Respublikasının neft siyasəti: əsas vəzifələr, ilkin nəticələr // Bakı: “Geostrategiya”, – 2016. №04 (34), – s.13-18.
12. Формирование и реализация нефтяной политики Азербайджанской Республики // Москва: «Современная научная мысль», – 2016. №4, – с.33-42.
13. Основные этапы становления нефтяной стратегии Азербайджана в период независимости // Bakı: “Geostrategiya”, – 2017. №01 (37), – s.12-17.

14. “Əsrin müqaviləsi”: uğurlar və perspektivlər // Bakı: “Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə”, – 2017. №4 (60), – s.159-168.
15. Enerji Kaynaklarının Naklinde Azerbaycan-Türkiye İşbirliği: ”Nabucco”dan “Güney Gaz Koridoru”na // Ankara: “Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi”, – 2018. 34/97, – s. 241-264.
16. Нефтяной фактор в истории Азербайджана. // Москва: «Вопросы истории», –2018. №10, – с.138-144.
17. Азербайджанская модель накопительных фондов. // Москва: «Современная наука: актуальные проблемы теории и практики». Серия «Экономика и право», – 2018. №11, – с.78-82.
18. “Əsrin müqaviləsi”: imzalanmanın ilkin şərtləri və Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında rolu // 1st International Hazar Scientific Research Conference, Proceeding book, – Baku, Azerbaijan, Khazar University: – September 18-20, – 2020, – pp.810-820.
19. Azərbaycanın neft ixrac boru kəməri marşrutlarının şaxələndirilməsi məsələsinə dair // ATLAS International Congress on Social Sciences 7, Proceeding book, – Budapest: – September 23-25, – 2020, – pp.632-644.
20. Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun sosial və infrastruktur layihələrində iştirakı // UMTEB International Kongress on Vocational and Technical Sciences-X, Full Text Book, – Nakhchivan, Azerbaijan, Nakhchivan University: – October 16-18, – 2020, – pp.471-476.
21. Azərbaycanın neft siyasəti Ermənistanın işğalçılığına qarşı mübarizə kontekstində // 4th International Novruz Conference on Scientific Research, The Book of Full Texts, vol.-1, – Karabagh, Azerbaijan: – March 18-21, – 2021, – pp. 482-488.
22. Küresel enerji projelerinde Azerbaycan-Türkiye işbirliği // BİLTEK-IV, 4.International Symposium on Current Developments in Science, Technology and Social Sciences, The book of full texts, – Gaziantep, Turkey: – April 12-13, – 2021, – pp.329-342.
23. К вопросу сотрудничества Азербайджана и России в международных энергетических проектах на Каспии //

International Black Sea Coastline Countries Symposium-IV, Full texts book, – Giresun, Turkey: – April 28-30, – 2021, – pp.811-817.

24. The impact of the oil strategy on the geopolitical position of Azerbaijan // 4th International New York Conference on Evolving Trends in Interdisciplinary Research and Practices, Full texts book, – Manhattan, New York City: – May 2-4, – 2021, – pp.72-82.

25. Qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi: elm və təhsil prioritet sahə kimi // 3rd International November 24 Head Teacher Education and Innovative Sciences Symposium. Proceedings book, vol.-II, – Baku, Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University: – May 24-25, – 2021, – pp.154-158.

26. “Əsrin müqaviləsi”: Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı”. – Bakı: “Turxan” NPB, 2014, – 248 s. (monoqrafiya)

Dissertasiyanın müdafiəsi 24 aprel 2024 tarixində saat 11:00-da Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1148, Bakı şəh., Yasamal rayonu, Zahid Xəlilov küç., 23.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 mart 2024 tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 11.03.2024

Kağızın formatı: A5

Həcmi: 82895

Tiraj: 100